

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU

ODSJEK ZA ISTOČNOSLAVENSKE JEZIKE I KNJIŽEVNOST

KATEDRA ZA UKRAJINSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Ivana Lučića 3

NIKOLINA KOTNIK MARKOVIĆ

DIPLOMSKI RAD

**СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА В РЕГІОНІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ.
КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПЕРЕКЛАДУ НАУКОВИХ
РОБІТ У ГАЛУЗІ ЕТНОЛОГІЇ**

Mentor: dr. sc. Tetyana Fuderer, doc.

Zagreb, 2014. godina

ЗМІСТ

ВСТУП	1
Розділ 1 ПЕРЕДМОВА – С. ПАВЛЮК	9
Розділ 2 СХІДНОКАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН У V–VII СТ. Н. Е. – В. Д. БАРАН	35
2.1 Етнокультурний розвиток Східнокарпатського регіону у VI–VI	35
2.2 Писемні, лінгвістичні та антропологічні джерела про слов'ян	36
2.3 Археологічні джерела	46
2.4 Проблеми походження празької та інших слов'янських культур	56
2.5 Носії празької культури. Склавіни – предки українського народу	62
2.6 Подністров'я та Прикарпаття – вихідний регіон великого розселення слов'ян	64
2.7 Дулібське племінне об'єднання і критика так званої теорії лендзян	73
Розділ 3 СХІДНІ КАРПАТИ У VIII–IX СТ. – О. П. ПРИХОДНЮК ...	81
Розділ 4 ВИСНОВКИ – В. Д. КОЗАК	107
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	132
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	139
РЕЗЮМЕ	144
Додаток А – ОРИГІНАЛИ НАУКОВИХ РОЗВІДОК УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ	145

ВСТУП

Землі українського лісостепу на початку V ст. освоюють слов'янські племена. На їх основі формуються нові культури ранньосередньовічного періоду. Візантійські автори VI ст. – Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Фіюфілакт Симокатта та Маврикій Стратег відводять слов'янам у своїх працях значне місце як численному народові, що бере активну участь у подіях на Дунаї та Балканах. У творі Йордана *Гетика* є цілком конкретні географічні прив'язки, що дають можливість локалізувати слов'янські племена в період експансії на Балкани. Заселення склавинами земель на схід і північ від Карпат в 512 р. уперше фіксує історичне народження слов'янства (Йордан, *Гетика*). Переважна більшість даних з VI–VIII ст. стосується подій не на території Східної Європи, а на Дунаї та Балканах. Після об'єднання груп слов'янських племен антів та склавинів почалося формування української народності в держави у формі воєнної демократії (племінні збори – віче старійшин – вождь – князь). Почався процес етногенезу слов'ян. Слов'яни розселялись по території Східної Європи, над Дніпром та його притоками. Як повідомляється в *Повісті минулих літ* літописця Нестора, слов'яни об'єднувались у племінні союзи полян (середня течія Дніпра, навколо Києва), сіверян (басейни Десни, Сули і Ворскли), дерев'ян (дніпровське Полісся), тиверців (між Південним Бугом і Дністром, впритул аж по Дунай і Чорне море), волинян і дулібів (Західний Буг і притоки Прип'яті), білих хорватів (південна частина Карпат), уличів (між Дністром та Бугом), бужан (понад річкою Західний Буг), ільменських словен, кривичів, радимичів та в'ятичів. Нинішня територія України була заселена слов'янами, племена яких об'єднувала близькість мови, господарства і культури (Баран 1972: 130-137).

Кожне з літописних східнослов'янських племен, що визначилися у VI–VIII ст. як етнотериторіальні і навіть політичні утворення, формувалося на засаді археологічних культур, поширених на території України. Етнокультурною підосновою волинян була празька культура та пізніші культурні пам'ятки Луки-Райковецької, підосновою деревлян – культура курганних поховань та Луки-Райковецької, остання була підосновою також уличам та тиверцям; для сіверян – роменська культура, для радимичів – культура курганних поховань. Найбільш складною була культурна підоснова полян Середньої Наддніпрянщини. У VI–VII ст. вона включала компоненти трьох культур: празької, пеньківської та колочинської, а пізніше, у VIII–X ст. – Луки-Райковецької та волинцівської (Баран, Козак, Терпиловський 1991: 62-88).

Враховуючи численні племена в області Українських Карпат і їх різні культури, сьогодні слід глибше дослідити цей етнос, щоб зібрати нові дані про давні українські племена в цьому районі і доповнити історичне знання про поселення раннього середньовіччя Українських Карпат. Провідна роль у вирішенні цього завдання належить археології та етнології. Уже на ранньому етапі культури племена Українських Карпат мали свої особливості в будівництві, кераміці та якоюсь мірою в поховальному обряді (Баран 1972: 130-137).

Археологічні пам'ятки римського часу та лінгвістичні джерела не досить виразні. Визначення витоків кожної зі згаданих культур може допомогти в окресленні не тільки території їх формування й кристалізації, а й першопочаткових регіонів становлення слов'янської етнічної спільності. Зміни археологічних культур у межах указаної території рівнозначно відображають динаміку, перегрупування та внутрішні переселення слов'янських племен. Розселення слов'ян за межі прабатьківщини у північному та північно-східному напрямках відбувалося

повільно і спокійно. Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії (Баран 1972: 130-137). Розселення було викликане приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я.

Процеси формування українського народу дуже складні. Вони були довготривалі і не завжди достатньою мірою досліджені. Існують різні припущення про територію формування українського народу та райони проживання давніх племен. У 1948 р. вийшла праця В. Мавродіна *Формирование русской нации*, в якій без особливої аргументації декларувалося: «На підставі злиття в єдиний етномасив східнослов'янських племен у IX-XI ст. постав руський народ, предок руської, української та білоруської націй» (Залізняк 2004). Ця концепція суперечила науково обґрунтованим висновкам багатьох класиків східнослов'янської історії та мовознавства – В. Ключевського, М. Грушевського, А. Кримського, О. Шахматова, М. Покровського та багатьох інших (Ключевський у: Білоус 2011: 22; Кримський, Шахматов 1922: 10; Покровський 1959: 75). Існує думка, дуже близька до реальності, що давні слов'яни змінювали регіони свого проживання та що правітчизна слов'ян лежала в Північному Прикарпатті – від Верхнього Попруття до верхів'їв Вісли. Це припущення узгоджується з археологічними спостереженнями. На невеликій території Наддніпрянщини змикалися всі розмаїті культури східних слов'ян. Київщина стала не тільки осередком формування міжплемінних утворень, а й етногенетичним центром слов'ян-українців та їхньої першої держави – Київської Русі (Пономарьов 1996).

Переклад – це, безсумнівно, дуже давній та важливий різновид людської діяльності. Без неї важко було б уявити такі важливі історичні події як: створення великих імперій, населених численними та багатомовними народами, утвердження культури правлячої нації,

розповсюдження релігійних та соціальних вчень (Комиссаров 1973: 4). Переклад – складний процес, який неминуче перебуває під впливом обох культур, тому перекладачеві необхідно добре знати культуру обох країн, щоб переклад був адекватний (Свиридов 2009: 98-100). Переклад текстів, що репрезентують певну національну культуру, впливає не тільки на мову, якою вони перекладаються, але і на культуру реципієнта. Міжкультурне спілкування протікає ефективніше, коли психічні асоціації та мовні конотації є близькими, бо різні перекладацькі трансформації змінюють твір, який перекладається (Тарасов 2000: 45-54). Етноспецифічна лексика ілюструє ідею відображення мовою дійсності, але вона ще не досить досліджена теоретиками перекладу. Оскільки знання іноземних мов і в давні часи, і сьогодні не можна назвати масовим, перекладачі виступають посередниками між народами, які спілкуються в найрізноманітніших сферах життя. Окрім посередницької функції, перекладні твори виконують і творчу, продуктивну місію, бо завжди були важливим стимулом розвитку національних мов, літератур, культур. Переклад – важливий посередник у взаємодії різних культур (Терехова 2010: 1-7). Етнологія та культурна антропологія використовують культурологічний переклад, щоб вивчати питання перекладу через культурні відмінності. У центрі дослідницької уваги в галузі етнолінгвістики стоїть творець мовної субстанції – етнос, який активно користується рідною мовою. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць представляє мову як суспільне явище в системі духовних цінностей етносу, до взаємовідношення народу та власне мови, бо не лише людина впливає на мову, але й мова великою мірою формує особистість (Жайворонок 2007: 244–248).

Згідно з найбільш усталеною концепцією К. Леві-Строса (К. Леві-Строс 1997) етнологія є проміжним етапом у процесі наукового пізнання людини взагалі. Досліджувати різні культури необхідно в тісному зв'язку з

історією народу та з історією розвитку мови. Етнологія, і як частина соціальної антропології, і як наука про народи, безпосередньо пов'язана з мовою як одним з основних факторів нації. Тому культурологічний підхід до перекладу наукових робіт в галузі етнології та вивчення культури країни і народу через мову – дуже важливі (Жайворонок 2007: 244-248).

Кожен переклад відбувається між двома культурами і несе елементи обох культур, націй та мов. Мова та етнічна приналежність нерозривно пов'язані між собою. Мова відображає самотність народу, вона відображає дух народу і впливає на створення його світогляду. Мова є засобом духовного формування особистості та необхідною умовою існування не лише культури народу, а і його самого. Вона допомагає краще зрозуміти людину в її минулому і сьогоденні. Історія мови є частиною історії народу, а мова в своєму словнику фіксує історичні факти життя народу, його контакти з іншими етносами, розвиток культури тощо. Крім того, мова – соціальне явище, яке було створено в процесі формування етносу. Кожне суспільство має успадковану етичну систему та його рівень культури характеризується рівнем самодостатності цієї культури та готовністю сприймання чужої культури. Пізнавати кожну культуру – значить пізнавати дух конкретного народу, його історію і традиції (Кочерган 2010: 9-11). Питання вивчення культури та перекладу культур набули останнім часом гостроти. При розгляді міжкультурної комунікації актуалізуються питання мовної культури. Через переклад іноземною мовою твір стає яскравим прикладом міжкультурної комунікації (Горощенко 2009: 57-61).

Урахування системи екстралінгвальних факторів є необхідною передумовою адекватності перекладу. Труднощі перекладу простежуються на межі досліджень лінгвістики, культурології, перекладознавства та інших наук. Незнання лексичного фонду призводить до численних порушень

мовної норми і до побудови безглузвих фраз, тому що вивчення культурного компонента слів є важливою умовою успішного оволодіння іноземною мовою. Мета успішного перекладу – допомогти розібратися в питаннях, що виникають при переході з однієї культури в іншу (Свиридов 2009: 98-100).

Тлумачення конкретних феноменів культури у кореляції з поняттям *мова* сягають витоків праць В. фон Гумбольдта. Структуралізм дав поштовх ідеї про те, що культура як така, і кожний її елемент, є організованими на кшталт системи природної мови. Ця ідея виходить з концепції *те, що позначається – знак – значення* Пірса-Морріса і стверджує модель семіотики і культури (Савченко 2009: 131-139). Межу перекладу культур також пояснив Едвард Сепір: „Світи, в яких різні суспільства живуть – це різні світи, не тільки той же світ з прикріпленими різними лейблами“ (Sapir 1929: 69). Крім того, переклад культур відкриває інші питання, такі, як конфлікти між культурами та історичними змінами. У роботі Ю. М. Лотмана, засновника Тартуської школи, під назвою *Семіосфера* культура уподібнюється величезній семіотичній системі, що складається з безмежної кількості мов культури. Мовне начало в перекладі є необхідним, але не є достатньою умовою щодо з'ясування його сутності та специфіки. Вчений вважає, що внесення факту в колективну пам'ять демонструє усі ознаки перекладу з однієї мови на іншу (Лотман у: Савченко 2009: 131-139). Концепція семіосфери, розроблена видатним вченим Ю. М. Лотманом, представляє оригінальний внесок в теорію вивчення культури. Переклад як механізм самоздійснення культури може розцінюватися як ключове поняття цієї системи та з'ясувати її складну природу. Переклад виявляється основним способом функціонування і розвитку культури. На думку Ю. М. Лотмана, переклад стає підґрунтям процедури, яка здійснює освоєння світу навіть на межі *культури* з не-

культурою (Лотман 2010). У практиці вивчення культурних явищ ці ідеї дають підґрунтя для дальшого розвитку методології типологічних досліджень. На думку деяких інших дослідників перекладу, таких, як Евен-Зоар, Басснетт і Триведи, культура також пов'язана з тим, як люди приходять до влади (Евен-Зоар 2005: 9-15; Басснетт у Марінетті 2011: 26-30; Савченко, 2009: 131-139). Тому переклад культур пов'язаний з характеристиками населення певних територій і пояснює різні способи мислення.

Формування поняття *картина світу* співпало в часі з культурним поворотом у перекладознавстві (Басснетт у: Марінетті 2011: 26-30) і з розвитком когнітивістики. На її думку, адекватний переклад передбачає, в ідеалі, симетричність картин світу оригіналу і перекладу. У перекладі реально неможливо досягти усіх необхідних компонентів, тому Н. К. Гарбовський вводить поняття *асиметрія картин світу*, бо різні мови безумовно по-різному розглядають один і той самий світ (Чала 2005: 13-17).

Культурно-марковані знаки більш-менш зрозумілі читачеві перекладу, але не викликають таких чітких асоціацій, як у читача оригіналу. Сукупність соціокультурних та історичних асоціацій, які пояснюються з допомогою певного концепту у реципієнтів певної етнокультури, на конкретному історичному етапі називається *асоціативний шлейф* (артефакти матеріальної культури і твори мистецтва, ритуалізовані поведінкові та мовленнєві моделі, поетноніми (топоніми та антропоніми)). Термін *асоціативний шлейф* був запроваджений Т. Є. Некряч (Некряч у: Чала 2005: 13-17).

Існує багато недослідженого, пов'язаного з племенами та звичаями Українських Карпат, тому що Карпатські гори були природною перепорою нормального спілкування, а населення довго було ізольоване, в результаті

чого виникали відмінні риси в культурі, мові та ментальності. Культурологічний переклад відіграє важливу роль у зібранні нових даних про населення Українських Карпат, тому що заохочує міжкультурну комунікацію і порівняння різних культур, щоб визначити коріння національних культур.

Переклад з української мови на хорватську наукових досліджень, присвячених етногенезу племен Українських Карпат, здійснений в цій дипломній роботі, має на меті не лише ознайомлення хорватської аудиторії, передовсім наукової, з етнічними процесами, що відбувалися на певному історичному етапі на території Українських Карпат, а й розтлумачити малознайомі культурно-марковані знаки та наблизити дві культури – українську та хорватську.

Poglavlje 1

PREDGOVOR

STEPAN PAVLJUK

Karakteristična osobitost bitka svakog naroda proizlazi iz spoznavanja svog povijesnog puta: od političko-društvenih sukoba i događaja do i etničke povijesti koja zrcali duhovan i materijalan svijet, kulturno-umjetnička ostvarenja, način misaonog poimanja univerzuma te također raznolikosti kojom su okruženi. Na kraju, osvještavanje samog sebe kao etnokulturne posebnosti, stjecanje reflektirajuće bipolarnosti: „mi – oni“, „naše – tuđe“, „svoje – tuđe“ itd., evolucijska percepcija posljedica rada: „povoljno – nepovoljno“, „bolje – gore“ i sl.

Znanstveni odgovor na ta pitanja bio je uvjetovan osobitostima političke sudbine. Dakako, demokratizacija političkih sustava je izravno utjecala na teorijsko-metodološka sredstva u području društvenih znanosti, sve se izraženije javljala potreba za spoznavanjem etničke povijesti, etnogenetskih kretanja naroda, vlastitog povijesnog puta. Upravo s tom problematikom povezana je razrada sustava nacionalnih vrijednosti kao glavnog temelja izrade nacionalno-državne perspektive.

Većina država svijeta je pitanja etnogeneze i etničke povijesti svog naroda na ovom ili onom stupnju razjasnila za sebe. Znanstvena etnogenetska skrupuloznost više ih pretjerano ne zanima jer je dosegnuta najviša vrijednost čovjeka: politička neovisnost stečena je za sebe i svoj narod te su stvorena demokratska sredstva društvenog života koja osiguravaju realizaciju prirodnih prava čovjeka. Etnogenetska problematika ostaje aktualna za narode koji formiraju svoje države kao ozbiljna motivacija konsolidacijskog procesa nacije i njenog stabilnog psihološkog stanja.

Bit etnogenetskih istraživanja usmjerena je na znanstveno pouzdano proučavanje dinamike migracijskih tokova ljudskih kolektiva te kulturnih pojava koje su oni stekli i u makro i u mikro razmjerima. Premještanje značajnih etnokulturnih masa u prostoru bitno je promijenilo etnografsku kartu, utjecalo na ritam odvijanja povijesnih procesa kako lokalnog, tako i višeg nivoa karaktera. Tadašnji sedentarni način života i osvajanje nekih teritorija od strane ljudskog kolektiva pogodovalo je stjecanju kulturnih vrijednosti koje su kao posljedica emigracija ostale kao nasljedstvo novopridošlim plemenima. Nije se odvijao samo proces etnogeneze kao dijakronijskog trajanja povijesnih procesa, kulturnih vrijednosti koji se promatra ne samo kao kulturogeneza etničke skupine, nego i protjecanje i nasljeđivanje.

Etnogeneza je kao znanstveni problem usmjerena na razjašnjavanje uvjeta nastanka genetski i društveno srodnih ljudskih populacija, njihov konsolidacijski razvoj i procese povijesnog bitka, čija je posljedica stvaranje samoorganiziranih, samodostatnih, samoosviještenih svoje neponovljivosti i samoodređenosti ljudskih zajednica koje uvriježeno nazivaju etnosima ili narodima. Teorijska složenost ovog pitanja leži prije svega u određivanju početnog stadija (etnagonije), a uz to i osnovnih komponenti – bioloških, društvenih, povijesnih, kulturnih, zemljopisnih, vanjskih, radnih, psiholoških itd. Osvještavajući biološke mogućnosti samoočuvanja, društvene samoorganizacije prapopulacija razumnih ljudi, nije teško shvatiti da je tijekom dugog perioda *homo sapiens* bio u stadiju biocenozne adaptacije i razrade jednostavnijih oblika društvenog zajedništva koje već možemo sagledavati kao prapovijesni čin etničkih procesa etnogeneze. Podsvjesna determiniranost uzrokovala je mobiliziranost centrifugalnih interesa refleksivne razine čoporske zajednice, što se pojašnjava kao sredstvo samoočuvanja. Samo je instinkt samoočuvanja postao integrirajući faktor ljudskog prapovijesnog kolektiva kao određenog oblika praetnosa. U tom stadiju postojanja praetnosa sazrele su dugotrajne komponente, pogotovo

njihova biologičnost, društvenost, povijesnost, gospodarstvo i na kraju prapovijesna kreativnost, a s time i čimbenik osvještavanja jake individualne bliskosti, međuovisnosti i potrebe skupnog života.

Ta *prva faza etnogeneze* (etnogenetskog zbližavanja), oblikovana pretežito na refleksivnoj podsvjesnoj razini, postala je fundamentalna baza oblikovanja bliskih obiteljskih, društveno organiziranih i međuovisnih prapovijesnih ljudskih kolektiva kao praetnosa, čija su sredstva za život bila prisvajajući oblici gospodarstva, u potpunosti ovisni o prirodnoj stihiji: lovstvu, ribolovu, skupljanju.

Obnovljive produktivne gospodarske djelatnosti karakteristične su za *drugu fazu etnogeneze* kao viša misaona razina kada su se refleksivni, instinktivni impulsi transformirali u ustaljene osviještene skupne uzajamnosti, odgovornost za zajednički stvorene vrijednosti, idealiziranje zajedno učinjenih djela (pogotovo heroiziranih).

Dok je za prvu fazu etnogeneze karakterističan migracijski način života, kad je zemljopisni čimbenik (kao produktivan) neposredno prisutan u stvaranju etnosa, a s druge strane se nivelira, gubi se povezanost s određenim arealom (zbog značajnih prostornih premještanja s ciljem pronalaženja sredstava za preživljavanje), druga faza mijenja funkcionalne naglaske, ljudski kolektivi s obnovljivim gospodarskim oblicima se sve duže zadržavaju na jednom mjestu, naseljavajući ga. Upravo se u tom stadiju, koji je možda trajao i više od jednog tisućljeća, odvijala etnička diferencijacija ljudske populacije kao jedan od značajnih procesa pretpovijesnog doba. Možemo smatrati da je s tom činjenicom povezana daljnja povijesna dramatičnost ljudske civilizacije: obrana ideala i usvajanje vrijednosti je postalo glavno zanimanje tokom tisućljeća ljudske povijesti. Proces će istovremeno postati i najvažnijom komponentom etničke konsolidacije. S tim periodom etnogeneze usklađuje se funkcioniranje plemena arheoloških kultura. Plemena su bila praoblici etnosa, pretežno bezimenih i

nedovoljno arheološki, antropološki, povijesno i lingvistički proučenih kako bi se označili osnovni etnomarkeri konkretnih etnosa. Značajne povijesne kataklizme, lokalna, a čak i kontinentalna premještanja plemena arheoloških kultura često su izbrisala njihova imena i genetiku njihovog podrijetla. Jezični podaci, spomenici kulture, gospodarsko-radne oznake omogućavaju izdvajanje osnovnih etnogenetskih stabala i nekih sitnijih taksonomskih etnogenetskih razina.

Treća faza etnogeneze određena je osjetnim prestankom nomadskog i polunomadskog načina života, prelaskom na sjedilački način života kad se stacionarno naseljava neki teritorij, formiraju se društveni uvjeti genetskog i kulturnog nasljeđa. Povijesna bit tog perioda leži prije svega u razgraničenju odbrojavanja genetski nasljednog, kulturno srodnog, društveno organiziranog ljudskog kolektiva koji je već osvijestio sebe kao društveno-biološku neponovljivost koja je stekla duhovno-kulturne vrijednosti, ozakonila svoje zajedničko podrijetlo, posjeduje povijesno pamćenje svog roda, funkcionira na bipolarnoj razini: „mi – oni“. Iznimna bit treće faze etnogeneze i njene jedinstvenosti javlja se u mogućnosti povijesnog obuhvaćanja cijelog puta stvaranja etnosa novih naroda, njihove etnogenetske neprekidnosti, društveno-političkog trajanja i neprekidnosti, etnički osvijestene vlastite samoidentičnosti, psihološkog kompatibilnosti i sl. Početni stadij geneze suvremenih naroda je nejednak, za neke narode on seže do prve polovice prvog tisućljeća pr. n. e. , a za mnoge europske narode – cijelo prvo tisućljeće nove ere.

U kontekstu rečenog valja izdvojiti *dva stadija: početni stadij* etničkih procesa rodo-plemenskog perioda arheoloških kultura i *završni stadij*: period stvaranja suvremenih naroda, čija etnička neprekidnost se povijesno čitko percipira. Dakle, radi se o mogućnosti spoznaje etničke povijesti i etničkih procesa civilizirane epohe. S pogleda „individualne“ etničke povijesti i povezanih s njom etničkih procesa možemo se složiti s ruskim znanstvenikom

V. Alekseevim o etnogenezi konkretnog naroda („etnogenezi“), koji na teoretskoj razini razmatra s gledišta općih etnogenetskih zakonitosti, a dimenzija svakidašnjeg života je određena društveno-kulturnim i genetskim markerima koji su svojstveni tom etnosu, polazeći od uvjeta biocenoze. U tome aspektu V. Alekseev je razjasnio postojeću koncepciju etnogeneze u sovjetskoj historiografiji koju je utemeljio S. Tokarev te razradio J. Bromlej, prema kojoj u prvom redu promatra početni stadij etnogeneze, a zatim nastupaju i društveno-povijesni procesi koji formiraju etničko obilježje. Radi se o početnom i završnom stadiju pojma etnosa, polazeći s transformacijskih i evolucijskih procesa, koji vode do etnoentropije ili dolazi do divergencije etničke sredine. Prema konceptualnom pristupu J. Bromleja, a također i V. Kozlov uistinu se odriču priznavanja etnogeneze kao pojave, zamjenivši je gotovo neodređenim u vremenu etnotransformacijskim etničkim procesima. Takva znanstvena taktika bila je usmjerena na obrazloženje mogućnosti pojave novih etničkih zajednica (posebno one koja se ne može zaboraviti i koja je već imala naziv *sovjetski narod*), čija se realizacija nije mogla dogoditi. Po mišljenju J. Bromleja i V. Kozlova, stadij pojave etnosa nije privukao principijelnu pažnju znanstvenika, koja je bila usmjerena na razradu metodologije suvremenih etničkih procesa i u kojoj su, treba istaknuti, bili predloženi znanstveno vrijedni pristupi i mehanizmi za spoznaju posebno složenih, ne samo endogenih, već i egzogenih etničkih procesa.

Skrenimo pažnju na terminološku raspršenost pojmova „etnos“ i „narod“. U nama ne izaziva poricanje principijelna razlika između društvene organizacije duhovno-kulturne razine, samoosviještenu puninom i drugim komponentama prapovijesnih ljudskih kolektiva i suvremenih povijesnih zajednica kao visoko organiziranih društvenih organizama, međutim, javlja se određena opaska glede ustaljenog unificiranog pojma „etnos“ za označavanje cijelog trajnog društveno-antropologijskog procesa. Pri tome svjesni smo razlike između društveno-

kulturnih parametara određenih povijesnih zajednica: roda, plemena, naroda i na kraju nacije kao izraza jednosmjernog razvoja društveno-biološke populacije i dinamične endogene situacije, čija je dominantna bio instinkt samoočuvanja i samorealizacije (kao stvaralački i djelatni impuls). Suvremeno polisemantično shvaćanje sadržaja pojma „etnos“ svrhovito diferencira barem u dva puta razvitka: univerzalnom, širokom – za označavanje trajnog društveno-biološkog funkcioniranja čovjeka (kad se odvila transformacija od jednostavnijih oblika društvene organizacije prapovijesnih ljudskih kolektiva do suvremenih državnih tvorevina) i u užem znanstveno-instrumentalnom, kad se radi o genetskom i kulturnom srodstvu i povijesnom zajedništvu ljudi koji su samoosvijestili svoje zajedničko podrijetlo, stvorili zajedničke kulturno-duhovne vrijednosti, naselili i zagospodarili nekim teritorijem, stekli psihološku kolektivnu kompatibilnost i svakodnevno zajedništvo. Semantički je takva etapa etnogenetskog, društvenog i etnokulturnog razvoja istovjetna pojmu „narod“.

Narod se kao genetska srodnost i društveno-kulturna zajednica transformira u viši taksonomski stupanj etničke hijerarhije, poput nacije, što dobiva političke oznake koje se iskazuju u formiranju svoje državne (političke) sredine¹.

Možemo podijeliti prapovijesne akumulacije ljudske populacije kao prapovijesnog etnosa i naroda-etnosa u suvremenom shvaćanju kao genetski povezanih, etnokulturnih zajednica etnogeneze koje se karakteriziraju povijesnim periodom u nekoliko tisućljeća, u kojem je jako teško istražiti genetski trag ljudskih populacija koje su naseljavale neki teritorij što je bilo uzrokovano migracijskim pokretima. Objašnjenje tog procesa je moguće pod uvjetom uključivanja znanstvenika mnogih znanstvenih disciplina koji danas pokušavaju napraviti teoretske rekonstrukcije prema određenim tipološkim

¹ Jedna izmišljena karika je ispala iz taksonomskog etničkog niza, a to je bio pojam „narodnost“, kultiviran sovjetskom historiografijom za ocrtavanje razdoblja te, u isto vrijeme, procesa u kojem se kao odvio nastanak tri istočnoslavenska naroda – Rusa, Ukrajinaca i Bjelorusa. Tim se razdobljem smatralo razdoblje Kyjivske Rusi. U zadnje vrijeme, pojavila se još jedna tendencija, čija je suština postalo istiskivanje pojma „narod“, kojeg je zamijenio pojam „etničnost“, kao univerzalno sveobuhvatno tumačenje „duhovno-kulturne zajednice ljudi“ (Nel'ga, 1997. – S. 10-13), što se teško slaže s takvom mehanicističkom namjerom bez uzimanja u obzir mnogih suštinskih okolnosti.

obilježjima i etnokulturnim markerima osnovnih genetski srodnih ljudskih tokova.

Teoretski i metodičan pristup osvjetljavanju problema etnogeneze tiče se znanstvenog programa o davnim ljudskim populacijama te se njihovim razjašnjenjem bave znanosti poput arheologije, antropologije, a s nakupljanjem artefakata i pisanih spomenika – povijest i lingvistika. Takva formula etnogenetskih istraživanja bila je prihvaćena kao klasična ukoliko je stalan ostao objekt znanstvenog zanimanja – prapovijesni ljudski kolektivi, njihove migracije, dinamika društvenih izmjena, kulturne stečevine, organizacija društvenog života kao stalnih etnodruštvenih organizama. Uostalom, podaci znanosti uključenih u proučavanje etnoevolucijskih procesa sveli su se na izdvajanje komponenti koje obilježavaju etnos te koji su najviše sudjelovali u nastanku tog ili drugog etnosa.

Valja istaknuti da inozemna etnologija (osim Rusije i areala njenog političkog utjecaja) nije sklona proučavanju etnogeneze kao znanstvenog problema. Glavni objekt istraživanja za nju ne postaje etnos kao određena povijesna zajednica ljudi, nego osoba u svim svojim pojavama. Osoba se najprije eksponira kao nositelj kulture (stvaratelj i korisnik), dok se ljudski odnosi eksponiraju kao odnosi u sferi djelovanja kulturnih vrijednosti (stvaranja, usvajanja, migracija itd.). Naravno, nisu se ignorirali etnogenetski problemi koji su se ticali vlastitih etnosa koji su uglavnom tekli u smjeru utanačivanja i jačanja postojećih pogleda na predmet etničkog podrijetla. Budući da zapadnoeuropski narodi nisu imali potrebu pobijati neznanstvene verzije njihove geneze koje su nastajale, u pravilu, u vrijeme osvajačkih ratova s ciljem ubrzavanja asimilacijskih procesa pokorenih naroda.

Etnogenetska problematika u ruskoj, a zatim i sovjetskoj etnografskoj znanosti razrađivala se na državni nalog². Zbog zadržavanja stotina osvojenih naroda u pokorenom stanju bilo je teško pobjeđivati vojnom silom te je zbog tog okupacijski režim pribjegao raznim podlim sredstvima. Ciljani utjecaj lažnim informacijama na lokalno stanovništvo putem izvrtanja povijesnih činjenica, duhovnih vrijednosti i suštine nacionalnih svetinja je bio jedno od takvih sredstava koje se aktivno očitovalo.

Nakon što je Ukrajina izborila državnu neovisnost, problem ukrajinske etnogeneze je postao glavni. Budući da se formiranje ideologije nacionalnog bitka organski objedinilo s pitanjem podrijetla Ukrajinaca, njihovom etničkom povijesti.

Mnogo se diskusija vodi između davnih i suvremenih te ukrajinskih i ruskih povjesničara vezano za etničku pripadnost Kyjivske Rusi. Komunistička povijesna doktrina, a još i prije toga ruski službeni stav, priučila nas je misliti da je Kyjivska Rus' bila kolijevka triju istočnoslavenskih naroda – ukrajinskog, ruskog i bjeloruskog. To se predstavljalo kao aksiom. Apologete koncepcije „kolijevke“ nije brinula složenost procesa stvaranja naroda, određene zakonitosti u njemu. Prešućivale su se ili iskrivljavale koncepcije poznatih povjesničara XIX. i početka XX. stoljeća koji su branili pozicije samostalnog razvoja svakog od istočnoslavenskih naroda, posebno ukrajinskog kao nasljednika staroruskog. Sve je bilo usmjereno na ustrajnost politički povoljnog modela za ruske vladare o Rusima kao glavnim nasljednicima povijesti i kulture staroruskog³ naroda.

² Bilo bi nepravедno okriviti sve ruske znanstvenike, a posebice one, koji su se bavili pitanjem etnogeneze prema razrađenoj moskovskoj metodologiji, u državnom oportunizmu te u zajedničkom ispunjavanju geopolitičkih zadataka. Istovremeno se razrađivala realna znanstvena teorija i metodika etnogenetskih istraživanja, poboljšavajući prihvaćenu klasičnu shemu. Istraživanje etnogenetskih prakorijena ukrajinskog naroda je jedan od najaktualnijih zadataka ukrajinskih povjesničara, lingvista i etnologa. Službeni povjesničari su genezu Ukrajinaca tijekom vremena modelirali za okupacijske geopolitičke potrebe, a uz to se odvijalo doziranje i, istovremeno, cenzuriranje povijesnog materijala. Ipak, unatoč raznovrsnim preprekama, s vremena na vrijeme pojavile su se nove znanstvene ideje u zakamufliranom obliku ili su se učvršćivali osnovni postulati etnogeneze. U svakom slučaju, empirijski materijal se nakupljao.

³ (staro)ruski – odnosi se na razdoblje Kyjivske Rusi (op. prev.).

Stvaranje Stare ruske države nije dovelo do konačnog formiranja ukrajinske (ruske) nacije. Rodoplemenska samosvijest plemena i njihovi samostalni nazivi i dalje su se sačuvali. Kyjivska država se vjerojatno nije stvarala osnovi mirnog ujedinjenja svih istočnoslavenskih plemena, nego pod djelovanjem oružanog pripajanja inicijatoru takvog ujedinjenja – Poljana.

Zajedno s Poljanima-Rusima (Rosima) osnovu Ruske države činila su plemena bliska podrijetlom koja su osvještavala sebe uključenima u već stvorenu gospodarsku i kulturnu stečevinu, koja su se služila zajedničkim jezikom i osvojila neki teritorij. Oni su i činili osnovu ruskog (staroruskog) naroda, čiji naziv nije bio odmah prihvaćen. Etnonim „Rus'kyj“, „Rusyč“ obuhvatio je pretežno onaj dio Ruske države koji su stvorila plemena Poljana, Derevljana, Volynjana, Siverjana, Duljiba, Tyveraca, karpatskih Hrvata Ulyča, koja su bila bliskosrodno povezana. Uspostava naziva naroda trajala je dugi period: u vrijeme cvjetanja Kyjivske Rusi tokom XI. st. i prve polovice XII. st. plemenski su nazivi odstupili, ali nisu nestali. Umjesto toga južna istočnoslavenska plemena, Il'menski Slaveni i Kryvyči, ostavila su za sobom svoje plemenske nazive te su se preimenovala prema nazivu svog novog plemenskog ujedinjenja u Novgorodsku zemlju i nazvali su se „Novgorodci“ paralelno s etnonimom „Rusyči“.

Sjeverna istočnoslavenska plemena ujedinila su se u Volodymyro-Suzdaljsku i Moskovsku kneževinu, Novgorodsku i Pskovsku zemlju i druge formacije, uglavnom se nazivajući „Suzdaljci“, „Moskovitjani“, „Pskoviči“ i sl. Na bazi tih kneževina nastala je Velika moskovska kneževina, a njeni su se stanovnici nazivali „Moskovitjani“. Tek u XVIII. st. Moskovska država je stekla službeni naziv – „Rossijskaja imperija“, politički iskombiniravši svoju povezanost s Kyjivskom Rusi te iskorigiravši riječ „Rus“ u „Rossija“.

Analognu situaciju nalazimo i kod zapadnih plemena istočnoslavenskog područja koja su se također poslije raspada Staroruske države aktivno

mobilizirala u bjeloruski etnos. To potvrđuje i činjenica da su se još i u predkyjivskom periodu između raznih grupa istočnoslavenskih plemena formirale različita obilježja koje su postale osnova budućih naroda – Ukrajinaca, Rusa i Bjelorusa. Tek kad je centralna vlada Kyjivske Rusi nešto oslabila krajem XII. st., pojavile su se ne samo separatističke tendencije feudalnih kneževina, nego je počelo i grupiranje plemenskih kneževina prema etnokulturnim karakteristikama. Napad tatarsko-mongolskih naroda ubrzao je taj proces.

Dakle, možemo konstatirati da su se u Ruskoj državi već formirale sve osobitosti postojanja ukrajinskog naroda – vlastiti naziv kao etnopolitonim „Rus“ , etnonimi „Rusyč“, „Rus'kyj“, kulturna i psihološka srodnost centralnog ruskog etnokulturnog područja, dovoljno organski objedinjene gospodarske veze na već odavno osvojenom teritoriju. Treba naglasiti snažne etničke impulse Rusa-Rusyča-Ukrajinaca koji su nastali još na plemenskom stadiju i ojačali u vrijeme Kyjivske Rusi, a kasnije se nisu predali bilo kakvoj asimilaciji u zlosutnim stoljećima ukrajinske bezdržavnosti.

Samoosvještavanje sebe kao nacije predviđa ne samo etnokulturalno zajedništvo, nego i širenje jedinstva na društvenu i političku sferu. Analogni proces događao se s etnopsihologijom i etnokulturnom kristalizacijom kada je nastalo stabilno i prožeto shvaćanje svojeg nacionalnog „Ja“. Dakle, osvještava se vrijednost svojeg, koje se razlikuje od tuđeg, susjednog, razrađuje se skala ocjena svojeg naslijeđa – i duhovnog i materijalnog. Samosvijest predviđa pojavu naziva ili samoprozvanog naziva ljudske zajednice kao osnovne komponente u procesu stvaranja naroda. U percipiranju naziva naroda pojavljuje se psihološka kompatibilnost, obiteljsko zajedništvo. Budući da ne može postojati viši sudac od samog čovjeka. Čovjek se osjeća kao Ukrajinac, dakle na takav se način svjesno identificira sa svime što je stvorio taj narod tokom cijele prethodne povijesti. To nije ništa drugo, nego neki duboki unutarnji stav osviještenog ponašanja.

Tokom tisućljetne povijesti borbe za svoje prirodno, nacionalno i državno „Ja“ stvorio se tipičan psihobihevioralni stereotip ponašanja koji u prvom redu leži u mobilizaciji i političkom, duhovnom, kulturnom i fizičkom protivljenju nasilju osvajača s ciljem očuvanja svog osviještenog identiteta, svog već osvojenog društveno-kulturnog prostora.

Obredni običaji koji su nastali kao veza, kao sinteza duhovnog i materijalnog u procesu bitka, ojačali su stabilan nacionalni kliše. Dobili su ulogu kapilara svjetonazorske i duhovne opskrbe nacionalnog organizma i višestoljetnih kontakata. Psihološki mehanizmi na ukrajinskom selu stalno su reflektirali tradicijsko i kršćansko dobročinstvo. Stečene tradicije i znanja duboko su se usjekli u seosku dušu. Formirala se etnopsihološka sredina koja se u nekoj mjeri može nazvati simpatično konzervativnom. U njoj se odvijao ponešto usporen, ali zahtjevan odabir estetskog i pragmatičnog. Povijesnim elementom seoske mentalnosti postao je svakodnevni estetizam i osjećaj vlasništva, posebice zemlje. U tome je alfa i omega ukrajinskog karaktera, okolo toga se stvorila psihobihevioralna neponovljivost.

Rascjepkanost etničkog teritorija između više država onemogućila je konsolidaciju gospodarsko-produktivnih veza. Međutim, bez obzira na neravnomjeran razvoj osnovnih komponenti stvaranja naroda i regija, možemo uvjetno označiti etape prerastanja rodo-plemenskog stupnja u stanje funkcioniranje povijesnog oblika ljudske zajednice – naroda, koji se realizirao u vrijeme Kyjivske Rusi. Proces prelaska od stadija naroda kao uglavnom etnokulturnog i etnodruštvenog organizma odvijao se kroz dugi period. Zbog toga postoje određene poteškoće vezane za točno određivanje perioda ukrajinske povijesti u kojem se oblikovala nacija. Postoje osnove zbog kojih se tim periodom smatra VI. – VIII. st. Tada je Ukrajina imala svoju državnost, iako kratku. Sav etnički teritorij i gotovo sav ukrajinski etnos u određenoj je mjeri bio

uključen u osviještenu borbu za oslobođenje. Pojavila su se dva značajna čimbenika svojstvena suvremenoj naciji: nacionalna svijest i nacionalna ideja.

Po mišljenju suvremenog engleskog sociologa, Anthonyja D. Smitha: „nacionalna identičnost posvuda stvara otpor neprekidnom pokretu za suverenost naroda i demokraciju...” (Anthony D. Smith 1994. – S.149).

Ukrajinska društvena znanost, proglašivši svojim osnovnim kriterijem povijesnu pravdu i znanstvenu objektivnost, teži suštinski i općenito revidirati izmišljene metodološke i ispolitizirane modele, verzije i koncepcije povijesnog procesa, a posebno one koji se tiču povijesti i etnografije Ukrajine. U tom se pravcu kao znanstveno uvjerljiv javlja problem etnogeneze i etničkih procesa kako u Ukrajini u cijelosti, tako i u njenom povijesno i etnokulturno posebnom dijelu – Ukrajinskim Karpatima.

Tek s preporodom Ukrajine kao samostalne države javlja se mogućnost pravedno osvijetliti vlastitu prošlost, kompleksne etnokulturne procese, dati znanstvenu ocjenu ispolitiziranim verzijama o tzv. „vlaškoj kolonizaciji Ukrajinskih Karpata“ ili njihovom „poljskom naseljavanju“ itd.

Kao teritorij koji graniči s mnogo drugih susjednih etnosa – slovačkim, poljskim, mađarskim, rumunjskim i moldavskim, u procesu povijesne, gospodarske i kulturne interakcije odvijalo se prožimanje i međusobno usvajanje posebnih pojava ne samo materijalne kulture, nego i pojava duhovne sfere, jezične okoline. Tako Istočni Karpati izgledaju poput povijesno-kulturnog područja u kojem se nazire povećan tonus etnokulturne interakcije, transformacija i usvajanja kulturnih pojava, što izaziva znanstveni interes koji se sastoji od toga da se istraži gustoća, dubina međusobnog prožimanja slavenskog i istočno-romanskog kulturnog toka u tampon zoni te dinamika etnokulturnih procesa.

Budući da su se u gorskom području susretale dvije kulture: slavenska ratarsko-stočarska i istočno-romanska pastirska. Naizgled bi se činilo da je reljef pogodio jedino pastirskoj kulturi, a s druge strane prevagnula je ratarsko-stočarska. Koji su razlozi toga? U čemu leži velika snaga: u etničnosti ili stupnju opće kulture?

U etnogenetskom smislu istraživana regija je u cijelosti specifična i dosta složena. Ta specifičnost i složenost leži ne samo u tome što od davnina tu regiju naseljavaju tri zasebno najizraženije etnografske grupe ukrajinskog naroda – Guculi, Bojki, Lemki, ali također i u tome što regija direktno kontaktira s jedne strane s neukrajinskim etničkim područjima: rumunjskim, mađarskim, slovačkim i poljskim, a s druge strane spaja se s originalno i jasno izraženim ukrajinskim povijesno-etnografskim regijama poput nizina Zakarpattja, Bukovyne, Pokuttja, Naddnjistrjanščine i Nadsjannja. Ta slika nadopunjava se i time što je u razna vremena u etničkom smislu istraživana regija pretrpjela migracijske inkluzije, pri čemu ne samo unutarnacionalne, upravo Ukrajinaca iz drugih povijesno-etnografskih regija Ukrajine, nego i internacionalne predstavnika spomenutih susjednih etnosa, a također i nesusjednih nacija – židovske, njemačke, bugarske, srpske i hrvatske.

Genetska srodnost stanovništva Ukrajinskih Karpata s ukrajinskim etnosom, a time i potpuna organičnost kulturnog nasljeđa i zajedničke etničke povijesti (iako s korekcijom političke povijesti i geografskih uvjeta) može se reljefno pratiti na antropološkim, arheološkim i etnografskim materijalima, pisanim spomenicima te lingvistici i drugim znanostima.

Prema arheološkim istraživanjima možemo odrediti razmjere migracijskih tokova, razjasniti biološke tipove pradavnih etnosa, a posebno njihovu biološku pomiješanost (ukoliko je postajala) zbog pronalaženja bioloških sličnosti. Iako je antropološka metodika prikladnija za znanstvene zaključke o davnim epohama postojanja čovječanstva, određujući velika rasna stabla, istovremeno je

antropološki znanstveni instrumentarij prikladan za utvrđivanje geneze etnosa i njihove taksonomskih podkategorija – etnografskih grupa. Danas postoji opsežna literatura o antropološkom sastavu Ukrajinaca karpatskog područja na osnovi somatoloških obilježja. Poznati ukrajinski antropolog i etnograf F. Vovk tvrdi da je ukrajinskom stanovništvu Karpata svojstvena okruglost glava (brahicefalija), tamna boja kose i očiju, lijepo profilirano lice, što se identificira s glavninom ukrajinskog područja.

Isto potvrđuju antropološka istraživanja koja je posljednjih desetljeća objavio V. Djačenko, na temelju kojih je znanstvenik prema nizu pokazatelja ustanovio „karpatski antropološki tip“ (Djačenko, 1965. – S. 129), čije su karakteristične osobine raširene ne samo među Ukrajinacima, nego i Istočnim Slovancima, nizu skupina Čeha, južnih Poljaka, Mađara i drugih, što govori o dominaciji u tom području autohtonog ukrajinskog etnosa s aktivnim uzajamnim vezama sa susjednim etnosima.

Za proučavanje etničkih procesa karpatske regije posebno značenje imaju arheološka saznanja na osnovi kojih je moguće ustanoviti evolucijske promjene u sferi materijalne kulture i njihov areal proširenosti te usvajanje posuđenih elemenata kulture i sl. Prema podacima arheoloških spomenika možemo *apriori* ustanoviti etničku sliku karpatskog povijesno-kulturnog areala na raznim sinkronijskim presjecima. Arheološki podaci zajedno s pisanim spomenicima i lingvističkim materijalima omogućavaju nam praćenje naseljavanja Karpata u dijakroniji, počevši, u najmanju ruku, od I. tisućljeća pr. n. e., uključujući evoluciju mjesne kulture kao dijela etničkih procesa.

U Karpatskoj regiji su do I. tisućljeća pr. n. e. živjeli narodi koji su najvjerojatnije pripadali tračkoj grani indoeuropskih plemena. Danas se s takvim stajalištem slaže većina istraživača. Prema pisanim podacima sredine I. tisućljeća pr. n. e. to su bili Geti, a nešto južnije od njih Agatirsi, a kasnije Dačani.

U I. stoljeću pr. n. e. Geti i Dačani ujedinili su se u jednu državu na čelu s Burebistom, a na kraju I. stoljeća n. e. pod vodstvom Decebala. Godine 106. Rimljani su uništili dačku državu, a na njenom mjestu je stvorena rimska provincija Dacija. Ona je zauzimala (sukladno sa činjenicama koje je zapisao Ptolomej) teritorij između Tyse, Dunava, gornjeg Dnistra i Syreta.

Od manjih karpatskih etnosa poznati su Besi – „sjede pod Karpatskim planinama“ (Ptolomej), Kostoboki i Karpi (blizu Dnistra i Pruta (Ptolomej)). Na sjeveru i istoku Geto-Dačani su bili susjedi sa Slavenima i raznim nomadskim istočnoeuropskim plemenima.

Etnička slika regije je bila narušena zadnjih stoljeća prije naše ere zbog invazija plemena, poznatih prema pisanim podacima pod nazivom „Bastarni“. Oni su ostavili arheološke spomenike kulture Pojinești-Lukašivka. Među rumunjskim i domaćim istraživačima vladaju razni stavovi glede etničke pripadnosti tih plemena. Niz rumunjskih istraživača (R. Vulpe, S. Teodor (Vulpe, 1967.; Teodor, 1978.)) izjednačava ih s germansko-keltskim etnosom. Neki moldavski arheolozi (G. Fedorov (Fedorov, 1957. – S. 51-62)) smatraju da su se spomenici kulture Pojinești-Lukašivka pojavili kao posljedica razvoja lokalnog stanovništva, uključujući i slavensku (venetsku) kulturu. Među ukrajinskim znanstvenicima (S. Pačkova, D. Kozak (Kozak, 1984.)) i novom generacijom rumunjskih i moldavskih arheologa prevladava mišljenje da su Bastarni bili izmiješani etnos. On je nastao kao posljedica simbioze lokalnog gotskog i pridošlih germansko-keltskih plemena. Na granici ere taj je etnos nestao iz povijesne arene, očigledno se stopivši u okružujućoj geto-dačkoj sredini.

Ukrajinski, ruski i rumunjski arheolozi smatraju diskutabilnim pitanje sjevernih granica dačkog etnosa u prvim stoljećima naše ere. Rumunjski arheolozi se pridržavaju mišljenja, pozivajući se na pisane potvrde (Ptolomej) da su dačka plemena bila autohtoni etnos, ne samo sjevernog, nego i istočnog

Prykarpattja sve do Gornjeg Podnistrov"ja (G. Diaconu, D. Maczynski, 1976. – S. 82-101). Međutim, arheološki materijali, koje su ukrajinski znanstvenici skupili posljednjih desetljeća, ne potvrđuju takvo stajalište. U prvoj četvrtini I. tisućljeća n. e. s Dačanima u Gornjem Podnistrov"ju moguće je povezati jedino spomenike lypckog tipa koji se lokalno pojavljuju i nalaze se u okružju spomenika lokalnog venetskog (slavenskog) stanovništva (pševorska i zubrycka arheološka kultura).

Do III. st. n. e. Slaveni su, kako svjedoče mnogobrojni izvori, asimilirali dački supstrat. Kada je riječ o teritoriju Podillja (Srednje Podnistrov"je), sudeći prema novim podacima, tijekom II. – IV. st. u potpunosti su ga osvojili Veneti, koji su djelomično istisnuli, a djelomično asimilirali lokalno geto-dačko stanovništvo. U Pruto-dnistrovskom međuriječju u to vrijeme živjelo je izmiješano stanovništvo: uz Geto-Dačane tu su živjeli Sarmati i razne grane germanskih plemena (Goti, Gepidi, Vandali itd.) te Slaveni. Slaveni su do kraja IV. st. osvojili sav sjeverni i istočni dio Karpatske regije te Zakarpattje. (Baran, 1993.; Vakulenko, 1977.).

U VI. st. Slaveni su se konačno nastanili na svim Karpatsko-dunavskim zemljama. O tome svjedoče mnogobrojni arheološki materijali, koje su prikupili ukrajinski, moldavski i rumunjski arheolozi tijekom XX. st. U doba Austro-ugarske monarhije i Rumunjske kneževine nije se dopuštalo pomisao o mogućoj prisutnosti Slavena. S druge strane, službena historiografija spomenutih zemalja radila je sve kako bi dokazala nepostojanje dubokih etničkih korijenja Ukrajinaca koji su živjeli na području Prykarpattja i Zakarpattja. Takav stav je dominirao i u mađarskoj historiografiji. Do '30-ih godina u njoj se iskristaliziralo mišljenje u skladu s kojim su zemlje Potyssa bile prije dolaska Slavena slobodne, a Slaveni su ih počeli naseljavati tek u XII. – XIII. st., dakle poslije dolaska Mađara na taj teritorij. Zbog toga je stanovništvo Zakarpattja miješano ugro-slavensko (A. Gotinka, I. Gaspar, D. Teodor). Što se tiče Bukovyne, do

ovog vremena rumunjski znanstvenici poriču činjenicu pripadnosti tih zemlja Galycko-Volynskoj kneževini. Ukrajinci su se tu pojavili, po njihovom mišljenju, tek od XVIII. st. (T. Jordan, I. Gistor).

Neistinitost ovih tvrdnji T. Legoc'kyj je pokušao dokazati pomoću arheoloških i pisanih izvora već krajem XIX. stoljeća. Pri tome se znanstvenik oslonio na dio ranoslavenskih humaka s kremiranim ostacima koje je i istraživao u blizini sela Zalcevo. T. Legoc'kyj prvi je argumentirano dokazao činjenicu življenja Slavena u Zakarpattju mnogo prije dolaska Mađara. Rad na produbljenom proučavanju slavenskih spomenika V. – XII. st. u Zakarpattju danas nastavljaju S. Penjak, V. Kotygorško.

Masovna količina slavenskih ranosrednjovjekovnih spomenika pronađena je i istražena danas u Prykarpattju (L. Vakulenko, I. Rusanova, B. Tymoščuk, L. Myhajlyna), u Moldaviji, istočnim i sjevernim zemljama Rumunjske (M. Matej, D. Teodor, G. Koman). Svi ovi spomenici, kako su pokazala istraživanja, podudaraju se sa sinkronijskim ukrajinskim spomenicima, osobito s Gornjeg i Srednjeg Podnistrov"ja. Srodnost spomenika perioda Kyjivske Rusi, Podnistrov"ja, Prykarpattja, Bukovyne i Zakarpattja dobro su obrazložili B. Tymoščuk, M. Myhajlyna, S. Penjak. Drugi spomenici, osim slavenskih, na tom teritoriju nisu pronađeni. Što se tiče terena današnje Rumunjske i Mađarske, počevši od V. st. Slaveni su živjeli ovdje zajedno s romaniziranim lokalnim stanovništvom.

Pogledi znanstvenika iz raznih zemalja glede etnokulturne atribucije doseljenika naseljenika Južnog Prykarpattja i gorskih Karpata se također razilaze, osobito u periodu srednjeg vijeka kad su se formirale etničke i političke granice između Sjevernih i Zapadnih Slavena. Diskusija se vodi prvenstveno među poljskim i ukrajinskim znanstvenicima. Na primjer, poljski znanstvenici R. Jakimowicz, S. Kuczyński, J. Skrzypek, M. Parczewski i dio drugih znanstvenika negira postojanje u Prykarpattju u VI – VII st. Duljibskogo

plemenskog saveza, poznatog kasnije pod nazivom Bužani-Volynjani-Lučani te Hrvati. Oni se pridržavaju ideje da je na terenima Gornjeg Podnistrov"ja i Volynja do X. st. živjela takozvana „zajednica lendzjanskih plemena“ koja je, navodno, pripadala široj zajednici doseljenika Povolennja koja je postala jezgra poljske države P"jasta. Pri čemu posve neutemeljeno etnonim „Lendzjani“ izjednačava s ljetopisnim terminom „Ljahy“ (Kuczyński, 1962.; Parczewski, 1991.).

Međutim, „Lendzjane“ prvi put spominje Geograf Bawarski tek u IX. st. pod nazivom „Lendizi“. Nakon toga, tek u X. st. iznova susrećemo bliski naziv onom „Lendzjana“ kod Konstantina Porfirogeneta. Ta dva ne baš istovjetna naziva plemena udaljeni su jedan od drugog u značajnom periodu vremena i nisu teritorijalno lokalizirani te su jedini izvor za etnokulturnu definiciju poljskih povjesničara i zbog toga se ne može prihvatiti bez opaske. Ukrajinski znanstvenici V. Aulih, B. Baran (Aulih, 1958. – S. 26-59; Baran, 1993.) u svojim radovima koji se oslanjaju na veliku količinu arheoloških, lingvističkih i pisanih izvora pokazali su manjkavost „lendzjanske“ teorije poljskih povjesničara.

Do danas se vodi diskusija oko pitanja etničkih granica između zapadnog (poljskog) i istočnog (rusko-ukrajinskog) stanovništva. Arheolog M. Parczewski iz Krakova u nekoliko zadnjih radova tvrdi da nije postojala nikakva politička granica između tih naroda do polovice IX. st. On također negira život u Karpatskoj regiji u to vrijeme plemenskog saveza Hrvata. Gornji tok Sjana i Dnistra, po njegovom mišljenju, zauzimao je dio Lendzjana. Izrazita politička granica formira se tek u drugoj polovici IX. – prve polovice X. st. s nastankom poljske države i države Istočnih Slavena.

U ovom slučaju M. Parczewski svjesno miješa pojam etničkih i političkih granica. Prvima se ne bavi a druge su se, naravno, formirale tek s nastankom države kao jedan od neophodnih atributa. Dakle, nije slučajno da se zapadne

granice kultura rimskog i ranosrednjovjekovnog doba poput Zubrycke (I. – IV. st. n. e.), Prazko-korčakske (VI. – VII. st.) i Luko-Rajkovecke kulture (VIII. – IX. st.) poklapaju sa zapadnim granicama Kyjivske Rusi.

Međutim, političke su se granice ranih država uspostavljale u prvom redu na osnovi etničkih granica. Etničke granice između Istočnih i Zapadnih Slavena počele su se formirati, kako pokazuju mnogi arheološki materijali koje je sakupio M. Parczewski, mnogo prije IX. stoljeća.

Autentičnost udaljene etničke povijesti u velikoj je mjeri bazirana na antropološkim i arheološkim podacima, dok se bliže povijesne epohe, njihov etnički i kulturni kontekst, mogu pojasniti uključivanjem lingvističkih činjenica. Još jedna znanstvena disciplina, koja spada u klasičan set potreban za objašnjenje etnogenetskih procesa, sposobna je argumentirati proces formiranja osnovne etničke jedinice koja će postati osnova i stup etnoumjetničke djelatnosti, mehanizma aprobacija i usvajanja novih pojava, kako ekstrovertnog, tako i introvertnog karaktera. Najstabilnije karakteristike, konzervativne tendencije očituju se u jezičnim pojavama zbog toga i znanstveno promatranje njihovih promjena, čak dijalektalno-regionalnih, donosi najopširniju informaciju koja se tiče takvih obilježja kao što je dinamika prostornog premještanja ili teritorijalno ocrtanog stalnog naseljavanja što je u skladu s migracijskim ili autohtonim načinom života te aktivnosti međuetničkog opsežnog kontaktiranja, čija je posljedica ne samo etnokulturno svestrano kontaktiranje, nego i razmjena jezičnog materijala.

Zaustavit ćemo se na još jednom važnom aspektu: lingvističkim čimbenicima stanovništva Ukrajinskih Karpata. Budući da se, prema jezičnim karakteristikama, na temelju etimološke analize glavnih lingvističkih pokazatelja, razjašnjava povijesna dubina nositelja jezika u karpatskom povijesno-kulturnom području, istovremeno dinamika susjednog međuetničkog kontaktiranja te stupanj ekstrovertnog utjecaja i snage.

Lingvistički aspekt istraživanja etnogeneze i etničke povijesti etnički Ukrajinskih Karpata traži razjašnjenje, s jedne strane, regionalnih međudijalektalnih odnosa, a s druge, odnosa lokalnih govora s jezicima neukrajinskih etnosa, pri čemu i u prvom i u drugom slučaju na raznim sinkronijskim presjecima. U etnogenetskom je smislu taj problem gotovo primaran jer će bez njegovog prikladnog razjašnjenja biti nepotpuno razjašnjenje pitanja o načinu formiranja, stabilizaciji i nastanku ne samo neposredno ukrajinskih govora istražene regije, ali i njihovih nositelja – povijesno-etnografskih skupina ukrajinskog naroda.

Proučavajući prirodu porijekla etnosa pretežita većina znanstvenika promatra taj proces kao povijesno-društveni (Alekseev, 1986.) te je zbog toga uključena povijesna i lingvistička znanost s ciljem razjašnjenja ovog pitanja. Za ruskog znanstvenika L. Gumileva takva je interpretacija etnogeneze nedostatna ukoliko jezik, na primjer, ne nastupa kao društvena pojava. Znanstvenik smatra da se etnos formirao u određenim zemljopisnim uvjetima i kao svojevrsni živi organizam te se zbog toga povijesne znanosti trebaju oslanjati na prirodne, posebno na zemljopis i biologiju (Gumilev, 1994. – S. 52). Naravno, nije moguće izbjeći kronološke čimbenike u istraživanju etnogenetskih problema, međutim, i njihovo doziranje ovisi o postavljenim akcentima: etnos kao povijesno-kulturna pojava ili, pak, etnos kao zasebne biološke jedinice. Mi promatramo etnos kao povijesnu zajednicu ljudi koji su u procesu zajedničkog života osvojili određeni prostor, stvorili određene kulturne vrijednosti, ovladali u cilju uspostavljanja komunikacije, razmišljanja i stvaranja fenomenalnom pojavom – jezikom stekli smisao psihološke kompatibilnosti i svog vlastitog osvještavanja. Prirodne znanosti, predložene Gumilevom, više se dotiču problema antropogeneze kao prve etape nastanka ljudskih kolektiva. Djelatnost ljudskih saveza, njihova motivacija za zajednički život i realna postignuća u procesu borbe za preživljavanje i nastanak njihove društvene organizacije i

društvenih odnosa je u skladu sa znanostima povijesnog i lingvističkog profila s obaveznim uzimanjem u obzir cijelog spektra znanstvenih zaključaka koji nastaju kao posljedica kompleksnog istraživanja djelatnosti čovjeka ili ljudskog kolektiva kao dijela funkcioniranja biocenoze.

Suvremeni zahtjevi vezani za problem nastanka naroda uvjetuju korekciju postojeće klasične metodologije. Etnos se pojavljuje ne samo kao složeni društveni organizam kojem je svojstvena gospodarsko-radna djelatnost s određenom zajedničkom strukturom i organizacijom međusobnih odnosa, nego i kao sfera duhovnog i kulturnog života koja se javlja kao najpoticajniji čimbenik samoosvještavanja što doprinosi izdvajanju između mnogih drugih etnosa, svojevrsnosti i neponovljivosti, specifičnog oblika postojanja vrste inteligentnog organizma (zajedništvo, a čak i pripadnost rodu koji proizlaze iz suštine stvorenih vrijednosti zajedničke etničke utrošene energije). Istovremeno je u tome utemeljen najviši princip živih bića – princip samoočuvanja i samoobrane.

Danas se javlja potreba pojačanja postojeće znanstvene etnogenetske metodologije aspektima drugih disciplina koji bi obuhvatili svjetonazorsku, kulturnu, psihologijsku, duhovnu, estetiku i druge sfere bitka etnosa. Smatramo da je u moderna etnogenetska istraživanja potrebno uključiti folkloristiku – granu koja može dati odgovor (uzimajući u obzir specifičnost živog narodnog govora kao zasebne pojave koja adekvatno reagira na razne socijalne i društvene izmjene te koja u sebi može akumulirati davno i novo) na dio aspekata protjecanja etničkih procesa raspolažući nekim etnoidentifikacijskim markerima. S obzirom na to da je u folkloristici uspostavljena dijakronijska analiza arhaičnih jezično-poetskih te obrednih slojeva bitka stanovništva.

Folklorni materijal treba uzimati i razmatrati u tijesnoj vezi s povijesnim podacima i drugim predmetnim područjima tradicijske svakodnevne kulture – materijalne i duhovne. Postoji takvo iskustvo kronološke atribucije i kompleksnog analitičnog pristupa folklornim pojavama u znanosti. Posebno je

pokazao svoju efektivnost u djelima M. Gruševskogo, L. Niderlea, O. Briknera, B. Rybakova i dr.

Etnografska znanost, zahvaljujući svojoj specifičnosti, sposobna je značajno pomoći u razjašnjenju takvog iznimnog problema kao što je etnogeneza. U njenom znanstvenom arsenalu je i analiza pojava bitka naroda zahvaljujući kojima možemo razjasniti ono za što nisu sposobne klasične etnogenetske znanosti – antropologija, arheologija, etnolingvistika. Posjedujući vezu s materijalnom i duhovnom kulturom naroda, istražujući njen nastanak i razvoj, etnografija samim time prodire u sferu bitka naroda na dugom odsječku njihovog puta. Jedna od znanstvenih osobitosti etnografije leži u mogućnosti potpune rekonstrukcije načina života naroda, imajući u prisutnosti sve aspekte njihovih zadaća, postavki, razumijevanja svijeta, pogleda na svijet, cijeli spektar duhovne kulture od mističnog pogleda na svijet i sebe do visoko estetskih obreda i adekvatnih znanja o okolini. Ukoliko se taj spektar ne formira odjednom i brzo, a potreban mu je dug period za njegovu sintezu u obrede, običaje, znanja, tada etnografija u svom metodičkom arsenalu ima retrospektivno viđenje nastanka i zasebne etnografske pojave te u potpunosti njenog tvorca i nositelja – naroda. Sama ukupnost duhovne i materijalne sfere bitka formira etnobihevioralni stereotip i koncentrira pažnju na etničko samoosvještavanje.

Smatramo svrhovitim također za razjašnjenje pitanje etnogeneze Ukrajinskih Karpata uključiti i umjetničko-znanstvene discipline: narodnu i profesionalnu umjetnost. Razmatrajući stanje umjetnosti kao organsku sintezu bitka i razvoja naroda, nakon što je provedena temeljita analiza te sfere u svojevrsnoj ukrajinskoj ili drugoj etničkoj regiji, njihovi rezultati suštinski upotpunjuju etničku kartu upravo u dijelu samoosviještenosti i duhovne praosnove. Tako su se, primjerice u ikonopisu Ukrajinskih Karpata perioda Kyjivske Rusi, sačuvala ikonografska načela, figurativno-umjetničke osobitosti i

tematska cikličnost, obilježeni zajedništvom evolucijskog procesa razvoja tijekom vremena. Neprijateljsko okruženje i idejno-politički pritisak vladajućih država, često druge religijske orijentacije, nisu mogli odlučnije utjecati na izmjenu sadržajno-figurativne suštine ikone u kojoj se snažno očuvala duhovna usmjerenost i nepogrešivost uvjerenja dozrelih na povijesnoj osnovi Kyjivske Rusi.

Kyjiv je ostao, ako ne realna, onda duhovno primamljiva sila te ideja državnog ujedinjenja koja je bila najjači oslonac u teškim kušnjama. „Lokalne“ osobitosti ikone velike karpatske regije mogle i morale su biti prisutne u vanjskom izričaju, a to upućuje na svojevrsnost razvijenih kulturnih odnosa koji su se mogli odvijati samo na jednoj bizantskoj osnovi. Kao što je vidljivo iz suvremenog stanja, zarobljeni narod je tijekom dugih stoljeća uspio očuvati svoju nacionalnu pripadnost, jezik, običaje, karakter te svoju etničku specifičnost koja je, u većoj ili manjoj mjeri, prisutna u umjetničkoj riznici, a posebice u ikoni koja, kao što je s pravom rekao o. Myhajlo Berže „...u nekoj mjeri je povijest kraja i naroda“.

Ikona je za ukrajinski narod iz bilo kojeg dijela zemlje – istočnog ili zapadnog bila objekt svetosti i, u još većoj mjeri, ujedinjenja jer je u sebi sačuvala veliku ideju nacionalne sudbine.

Na taj način nadopuna postojeće metodike istraživanja etnogeneze područjima znanosti poput folkloristike, etnologije te umjetničkih znanosti suštinski obogaćuje prihvaćene metodološke pristupe. Temeljne etnogenetske znanosti prisiljene su objektivno usmjeriti svoja postignuća na ujedinjenje sa znanostima bliže kronološke ekspozicije koje omogućuju pojašnjenje određenih pojava bitka. Interdisciplinarna veza pridonijet će obogaćivanju etnogenetskog procesa istraživanja.

Razmatrajući etnogenetsku povijest stanovništva kao neprestanu ukupnost pojava u prostoru i vremenu, bitno je ne pojednostavniti ga, nego ga duboko proanalizirati, osvijestiti značenje evolucijskog procesa, uzevši u obzir osobitosti migracijskog karaktera davnih naseljenika i stalnu izmjenu arheoloških kultura zbog čega je dolazilo do stalne akumulacije posljedica ljudske djelatnosti te njihova evolucija. Faktično, imamo situaciju sa širenjem (difuzijom) pojava različitih arheoloških kultura. Na taj su način istraživači karpatske etnogeneze uzeli u obzir transformaciju ukupnosti kulturnih pojava i jezika pod djelovanjem difuzije.

Još jedna okolnost iziskuje pažljiv i rasuđujući odnos prema sebi, bolje bez prekomjerne emocionalne napetosti. Kao objekt istraživanja javlja se gorski i prigorski teritorij Karpata koji je ukrajinski etnos povijesno osvojio i kojeg je bezuvjetno prihvaćeno smatrati specifičnom povijesno-kulturnom regijom ukrajinskog etničkog teritorija. To etnokulturno područje, u koje je ulazio gorski dio, koji danas predstavlja dio državnog teritorija Ukrajine i nosi naziv „Ukrajinski Karpati“, te značajna gorska područja koja su pripala Slovačkoj (tada Čehoslovačkoj) prema Saint-Germainskom ugovoru⁴ u rujnu 1919. godine (Prjašivščyna, 3,5 tis. km² zemlje), a u državnim granicama Poljske prema dogovoru između SSSR-a (Rusije) i Poljske, potpisanom 16. kolovoza 1945. godine i s nadopunama unesenim 15. veljače 1951. godine, ostale su ove povijesno-etničke ukrajinske zemlje: Nadsjannja, Lemkivščyna, Holmščyna, Pidljaššja – čija površina iznosi 19,5 tis. km² (Zastavnyj, 1994. – S. 18-19). Uz navedene činjenice želimo naglasiti da autore koji prepoznaju suvremene geopolitičke okolnosti vezane za državne granice zanima povijesna realnost. Istovremeno, objekt znanstvenog interesa ovog istraživanja je Lemkivščyna i dio Nadsjannja. Treba pojasniti pojam „dijaspore“ kojim se ocrtava stanje dijela naroda koji se našao izvan granica svog etničkog teritorija, dakle na etnički

⁴ Ugovor kojim se regulirala podjela austrijskog dijela Austro-Ugarske, nakon završetka Prvog svjetskog rata i uslovi stvaranja republike *Deutschösterreich* (op. prev.).

tuđoj zemlji. Dakako da se takav semantički pristup ne može odnositi na onaj dio etnosa koji nastavlja svoj život na etnopovijesnoj zemlji, ali se našao unutar teritorijalnih granica druge države zbog posljedica određenih političkih događaja. Takvo se stanje najbolje može odrediti kao „etnička dijaspora“, a u slučaju Ukrajinaca – „ukrajinska dijaspora“.

Institut za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine učinio je ozbiljan znanstveni pokušaj fundamentalnog istraživanja etnogenetskih procesa stanovništva Ukrajinskih Karpata. Ukrajinska etnologija raspolaže dostatnim činjeničnim materijalom i teoretsko-metodološkim stupnjem razumijevanja problema. Okupile su se najbolje nacionalne znanstvene snage, napravljena je suvremena korekcija teoretskih i metodoloških pristupa, proširen je interdisciplinarni spektar te su uključene suvremene znanstvene metode. Postignuti rezultati imat će ne samo znanstveno-spoznajno značenje, nego će i pobiti razne političke insinuacije vezane za takozvanu „vlašku kolonizaciju“ ili značajan poljski utjecaj u procesu naseljavanja Ukrajinskih Karpata te osobito ispolitiziranu verziju o Rusynima kao zasebnom narodu (koju je jednom predložio Pogodin, nadahnut veličanstvenošću Ruskog Carstva), proširenu moskvofilstvom, a danas aktivno propagiranu prekooceanskim poklonikom Rusyna – Magocsi, za koju se već izgubio bilo kakav interes kao prema potpuno izmišljenom problemu koji nema ništa zajedničkog s realnosti.

Najbolje nacionalne intelektualne snage okupile su se zbog potreba značajnog znanstvenog programa te njegova uspješnog rješavanja. Znanstvenici mnogih Akademijinih Instituta i visokoobrazovnih ustanova su se rado udružili vezano za strastveni rad, osvještavajući znanstvenu potrebu razrade etničke povijesti i geneze Ukrajinaca na interdisciplinarnom stupnju. Direkcija Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine iskreno zahvaljuje autorima ove sinteze na iskazanoj ustrajnosti u njezinoj pripremi te svima koji su radili na izlasku ovog istraživanja u svijet.

Stepan Pavljuk

doktor povijesnih znanosti, profesor

Poglavlje 2

V. D. BARAN

ISTOČNOKARPATSKA REGIJA V. – VII. ST. N. E.

2.1. Etnokulturni razvoj Istočnokarpatske regije u VI. – VII. st. n. e.

Etnokulturna karta Europe, uključujući kartu Prykarpattja, koje se smjestilo u njenom centralnom dijelu, promijenila se sredinom I. tisućljeća n. e. u značajnoj mjeri. To je povezano s mnogim povijesnim čimbenicima, a u prvom redu s raspadom Rimskog carstva te s prodorom Huna na teritorij Ukrajine. Krajem IV. – V. st. n. e. nestaju mnoge kulturne zajednice. Na teritoriju Sjevernog Prykarpattja postupno se gasi Kultura karpatskih kurgana, Černjahivska i Pševorska kultura. Gube se tradicije povezane s kulturnim utjecajem rimskih podunavskih provincija te počinje razdoblje srednjeg vijeka za koje je karakteristična izmjena naglasaka u ekonomskim i političkim sferama života prykarpatskih plemena.

U toj složenoj povijesnoj situaciji nije jednostavno odrediti što u potpunosti nestaje, a što preostaje od starih kulturnih dostignuća te koji je njihov odnos prema novim kulturnim tvorevinama.

Na spoju epoha uvijek se osjeća manjkavost izvora, uključujući i arheološke izvore, te se očituje njihova neizražajnost. Međutim, upravo oni su ta karika koja, u našem slučaju, povezuje kulture rimskog doba i ranog srednjeg vijeka te su, zajedno s pisanim, lingvističkim i antropološkim izvorima, ključ za razumijevanje procesa formiranja jugoistočnih slavenskih plemenskih skupina – predaka ukrajinskog naroda.

Dobro je poznato da je Karpatsko-dunavska regija jedna od prvih koje su se smatrale slavenskom pradomovinom: Dunavska koncepcija Nestora Ljetopisca, koju je podržao P. Šafárik, ušla je u literaturu pod nazivom

Karpatsko-dunavska teorija (Šafárik, 1837.). Usprkos kritici, ona je stekla svoje pristaše, kako među lingvistima, tako i među arheolozima (Trubačev, 1988. T. 4. – S. 216-283; Ljapuškin, 1968. – S. 5-22; Pivtorak, 1988. – S. 29-34).

Sjeverno Prykarpattje je onaj dio teritorija na kojem su Slaveni živjeli od davnih vremena, kako su zaključili poznati slavisti: L. Niderle, B. Rybakov, V. Petrov, M. Brajčevskij i dr. (Niderle, 1956. – S. 27-35; Petrov, 1972. – S. 202-215; Brajčevskij, 1964. – S. 319-321).

2.2. Pisani, lingvistički i antropološki izvori o Slavenima

Pisani izvori jasno (s povezivanjem uz određeni teritorij) fiksiraju Slavene tek sredinom I. tisućljeća n.e. kad oni istupaju na europsku povijesnu arenu kao mnogobrojna i formirana društveno-politička snaga koja počinje utjecati na povijesni razvoj Europe. Osobito su vrijedna ona svjedočanstva bizantskih autora koja sadrže podatke o ranom venetskom periodu povijesti Slavena te ih izdvajaju među drugim neslavenskim narodima i određuju regije njihovog boravka, konkretizirajući sjećanja ranijih rimskih autora o Slavenima-Venetima.

Gotski povjesničar Jordan u djelu *Getika*, napisanom sredinom VI. st. n. e. i posvećenom sjevernogermanskom plemenu Gota, opisuje niz plemena Centralne i Istočne Europe s kojima su se Goti susretali tijekom III. – IV. st. pri prelasku iz Donjeg Povolennja do sjevernog Pryčornomor"ja. Značajno mjesto među njima zauzimaju plemena Veneta, Anta i Sklavina⁵, za koje autor smatra da imaju jedinstveno podrijetlo.

„Počevši od izvora Vistule (Visle), na beskrajnim se prostorima smjestilo mnogoljudno pleme Veneta. Iako se njihova imena sad mijenjaju vezano za razne rodove i mjesta, ipak ih pretežno nazivaju Sklavinima i Antima. Ti Veneti ... potječu od jednog korijena i danas su poznati pod trima imenima: Veneti,

⁵ Sklavini – latiniziran naziv za Slavene.

Anti i Sklavini. Iako sad oni bijesne posvuda zbog naših grijeha, tada su se svi oni podredili vladi Ermanarika (Jordan, 1960. S. – 71-72, 90).

To unosi jasnoću u pitanje tko su bili Veneti u prvim stoljećima naše ere, koji su, prema svjedočenjima rimskih autora tog vremena – Plinija Starijeg (29. – 79.), Tacita (55. – 120.) i Ptolomeja (100. – 178.), živjeli u granicama Sarmatije, istočno od Visle.

Postoje različiti pogledi vezani za etnos Veneta. U povijesnim izvorima nalazimo pojedinosti o Venetima koji su u različita vremena živjeli u Galiji, Italiji i na Prybaltiku. Po mišljenju većine znanstvenika, ti Veneti nisu bili u nikakvim kontaktima sa Slavenima. Umjesto toga, Venete, koji su zauzeli regiju istočno od srednje i gornje Visle, gdje se smjestilo i pleme Stavana (Slavena), prema Ptolomeju te polazeći od podataka ekscerpiranih iz Jordanovog djela, treba povezati sa Slavenima ili Praslavenima. Po mišljenju mnogih znanstvenika, Slavene su Venetima počeli nazivati Germani u odnosu na koje su Slaveni zauzimali istočne regije Europe. Još u kasnom srednjem vijeku Germani i Finci su Slavene nazivali Venetima. (Karamzin, 1989. – S. 150).

Jordan ograničava teritorij mnogoljudnog plemena Veneta sjevernim padinama Karpata na jugu, a na zapadu – gornjim tokom Visle. Na sjever i na istok se taj teritorij prostirao na daleke udaljenosti, ali njegove mu granice nisu bile poznate. Tu treba naglasiti da se ono što je bilo poznato Jordanu ne protivi onome što smo ekscerpirali iz djela autora I. – II. st. n. e. – Plinija Starijeg, Tacita i Ptolomeja. Prethodno spomenuti autori su također smještali Venete u europskoj Sarmatiji, pretežno istočno od Visle.

Svjedočanstvima o teritoriju slavenskih Veneta treba dodati još jedan izvor – tzv. Peutingerovu kartu (u literaturi poznatu kao Peutingerove tablice) koja datira krajem III. i početkom IV. st. n. e. (Rickman, 1975. sl. 34). Na njoj su Veneti-Sarmati označeni na dva mjesta: u Daciji i u međuriječju donjeg

Dnistra i Dunava. Interpretacija ovog izvora je prouzročila žustru raspravu. Ovaj izvor se spominje i na svoj način pojašnjava gotovo u svakom djelu posvećenom ranim Slavenima. Znanstvenici koji tragaju za pradomovinom Slavena u Gornjem Podniprovu ili u međuriječju Visle i Odre, u pravilu, ignoriraju značenje Peutingerovih tablica, dok pobornici ideje o Karpatsko-dunavskoj pradomovini Slavena naglašavaju njihovu istinitost. U zadnjem su desetljeću moldavski i ukrajinski znanstvenici pronašli u Budžackoj stepi arheološke spomenike tipa Etulija iz III. – IV. st. n. e., koji su prema karakteru gradnje nastambi, ukopnog obreda i keramike bliski slavenskim spomenicima Gornjeg i Srednjeg Podnistrova tog doba. Sada taj dokument dobiva posebnu važnost. To je prva vijest o naseljavanju Slavena-Veneta u III. – IV. st. n. e. na području između donjeg Dnistra i Dunava, što su potvrdili arheološki podaci.

Na taj način, možemo smatrati da se regija boravka Slavena-Veneta u spomenutom periodu nalazila na zapadu u Povolnnju te je na jugozapadu bila omeđena sjevernim padinama Karpata, a na istoku gornjim i srednjim Dnipro. Prema Peutingerovim tablicama neke grupe Veneta su u III. st. n. e. prešle Dnistar u njegovom donjem dijelu.

Jordan i drugi bizantski autori lokaliziraju slavenska plemena Sklavina i Anta nešto bolje od Veneta. Jordan piše: „Sklavini žive od mjesta Novijentuna i jezera, koje se naziva Mursiansko, do Danastra, a na sjever do Viskle (Visle) ... Anti, jači od njih, su se proširili od Danastra do Danapra, tamo gdje Pontsko more stvara prijevoj“ (Jordan, 1960. – S. 72). Prema podacima Mauricija, ta su plemena zauzimala susjedne regije jer među njima nije bilo velike udaljenosti koju bi trebalo spomenuti. Ukoliko granice razmještaja Sklavina i Anta, ocrtane Dnipro i Dnistrom, ne izazivaju nikakve dvojbe, onda geografija grada Novijentuna i Mursianskog jezera ostaje diskutabilna.

Osim toga, u podacima autora su odsutne činjenice o vremenu naseljavanja Slavena na tom ili drugom teritoriju te zbog toga ne postoji osnova

da se svi teritoriji, na kojima su prebivala slavenska plemena u vrijeme Jordana, smatraju njihovim prvotnim teritorijem. Te činjenice se moraju potvrditi arheološkim podacima te podacima drugih znanosti. Slavenski se spomenici u velikoj količini pojavljuju na srednjem Dunavu tek u VI. st. n. e., dakle u vrijeme njihove velike seobe. Ukoliko pripadnost spomenika prjašivskog i zlehivskog tipa Slavenima bude u potpunosti potvrđena, onda se možemo složiti s onim znanstvenicima koji smatraju da su neke manje grupe Slavena došle ovamo s Germanima već u III. – IV. st. n. e. Arheolozi ne uspijevaju sa Slavenima povezati sve druge stare spomenike Srednjo–dunavske regije rimskog doba i ranijih razdoblja.

O tome da su Slaveni u VI. st. n. e. zauzeli zemlje sjeverno od Srednjeg Podunav"ja svjedoče podaci navedeni u poznatom djelu *Ratovi s Gotima* Prokopija iz Cezareje, napisanom '50-ih godina VI. st.: „ Kad su Geruli bili pobijeđeni u boju s Langobardima te su morali otići s mjesta gdje su živjeli njihovi očevi, tada su se jedni od njih ... naselili u zemljama Ilirije, a drugi nisu nigdje htjeli prijeći preko rijeke Istr te su se nastanili na samom kraju naseljene zemlje. Predvođeni mnogim vođama carske krvi, oni su prvenstveno prošli preko svih slavenskih plemena, a zatim kroz veliku pustinjsku regiju te su stigli do zemlje takozvanih Varna.“ (Prokopije iz Cezareje, 1950. – S. 297-298). Na taj su način, prema podacima Prokopija iz Cezareje, Slaveni, očito Sklavini, već ranije zauzeli golem teritorij između Srednjeg Podunav"ja i Prybaltika, gdje su VI st. n. e. živjeli Varni. Najvjerojatnije je put Gerula iz Podunav"ja prema Prybaltiku prolazio preko Visle.

Anti su, prema pisanim podacima, zauzimali regiju jugoistočno od Sklavina te sjeverno od Utigura, između Dnipra i Dnistra. Prokopije iz Cezareje o njima piše: „Narodi koji ovdje žive ... su se u drevna vremena nazivali Kimerijci, a sada se zovu Utiguri. Nebrojena plemena Anta zauzimaju zemlje sjevernije od njih (Utigura). “ (Prokopije iz Cezareje – S. 297-298). Sam naziv

"Anti" je kratko postojao, do početka VII. st. Zadnji put ih spominje Teofilakt Simokata, koji je živio u prvoj polovici VII. st. On opisuje jednu od epizoda Avarsko-antskih ratova u kojoj su Anti bili poraženi. Poslije toga naziv "Anti" nestaje sa stranica povijesnih kronika. Očito ih Avari nisu mogli u potpunosti uništiti jer su se Anti u procesu raseljavanja po Balkanu radije pomiješali s plemenima Sklavina i prihvatili općeniti naziv Slaveni. Iako, vezano za ovu teoriju, postoje različita stajališta, kako povjesničara, tako i lingvista.

Sklavini, čiji se naziv, u nešto izmijenjenom obliku, proširio na sva slavenska plemena, su već u V. – VI. st. prešli južne granice venetskih zemalja. Bizantski autori ih spominju, ne samo sjeverno od Karpata, nego i na Dunavu. U Sjevernom Prykarpattju pisani spomenici ih povezuju s Vislom i Dnistrom, gdje su graničili s Antima, koji su zauzimali srednji dio međuriječja Dnibra, Dnistra i Dunava. Prokopije iz Cezareje je Sklavine i Ante smatrao jednim narodom: „Nekad je čak i naziv Slavena i Anta bio isti.“ (Prokopije iz Cezareje – S. 297-298).

Bizantski su autori slabo poznavali sjeverne i istočne granice zemlje Sklavina i Anta te ih zbog toga nisu imenovali, nego su ih označavali općenitom terminologijom koja je označavala njihovu prostornost ili karakter krajolika. Vezano za svakodnevne te društveno-ekonomske uvjete života Sklavina, Jordan navodi da oni žive u močvarama i šumama. Mauricije Strateg upravo tako karakterizira svakodnevicu Anta. Sve to ukazuje da su se zemlje Sklavina sredinom I. tisućljeća n. e. prostirale na sjeveru do Polissja i Gornjeg Podniprova, gdje krajolik odgovara tim obilježjima. Sjećanja Jordana o naseljavanju Anta na prijevoj obale Crnog mora treba, u svjetlu suvremenih arheoloških istraživanja, smatrati vrlo približnima. Spomenici koji se, bez sumnje, povezuju s Antima su otkriveni u Srednjem Podniprovu, Gornjem dijelu Južnog Buga, Srednjem Podnistrovu i Moldaviji, međutim, nisu poznati

na donjem Dnipro. Menandar i Teofilakt Simokata opetovano navode Sklavine u VI. st. n. e. među plemenima Podunav"ja.

Ocjenjujući podatke o Slavenima od Jordana i Prokopija, treba imati u vidu da oni datiraju iz sredine VI. st. n. e. te zbog toga mogu odražavati život Slavena u nešto ranijem vremenu, možda u V st. n. e. Jordan je spomenuo bitku Anta s Gotima, koja se odvila nakon 375. godine, kad su Huni već pokorili Gote, a ne može datirati nakon početka V. st. n. e. Pisani izvori VI st. već jasno fiksiraju Slavene-Sklavine i Ante na lijevoj obali Dunava, označavajući njihovo pustošenje graničnih teritorija Carstva po cijelom srednjem toku ove velike rijeke. Slaveni prelaze Dunav krajem VI. – početkom VII. st.

Uz to, u povijesnim izvorima tog vremena nije moguće pronaći odgovore na pitanje je li međuriječje Dnistra, gornje Visle i Dunava bilo pradomovina Slavena ili su se oni tu naselili te kad su i iz kojih područja ovamo došli, gdje se nalazila sjeverna granica zemalja koje su naseljavali i sl. Niti raniji nam izvori ne navode takve činjenice. Zbog toga su mnogi aspekti rane povijesti Slavena i njihove etnografije ostali za diskusiju te do kraja neriješeni. Povijesna znanost, sama po sebi, nije uspjela dati iscrpan i konačan odgovor o putovima i vremenu formiranja slavenskih etničkih skupina te u potpunosti označiti teritorij na kojem su se one formirale.

Važno mjesto u istraživanju slavenske etnogeneze pripada lingvističkoj znanosti jer je proučavanje jezika neraskidivo povezano s povijesti naroda – njegovog nositelja. Lingvisti su mnogo napravili vezano za rekonstrukciju općeslavenskog jezika kao realne lingvističke jedinice koja je postojala tijekom mnogih stoljeća (Filin, 1972.). Oni su dosta uspješno riješili pitanje odnosa slavenskog jezika prema drugim indoeuropskim jezicima, prikazavši, dakle, Slavene kao zasebnu etničku zajednicu u obitelji indoeuropskih naroda.

Kartografiranje arhaičnih slavenskih hidronima i toponima ima važno značenje u potrazi za davnim teritorijem Slavena i označavanju putova i regija njihovog preseljavanja. V. Toporov i O. Trubačev su proveli kartografiranje i analizu arhaičnih hidronima Gornjeg i Srednjeg Podniprova te Gornjeg Podnistrova (Toporov, 1962. – S. 229-251). Ispostavilo se da su slavenski nazivi najčitkiji i da se u velikoj mjeri pojavljuju južno od Prypjati i Desny. Spuštaju se po Dnipro do rijeke Psol, dosežući njen gornji tok, idu lijevom obalom u međuriječje Psila i Oreli. Na jugu, na desnoj obali dosežu gornji tok Južnog Buga i srednjeg Dnistra, a na zapadu – gornji tok Dnistra i Prypjati. (sl. 1)

Sjeverno od Prypjati i Desny pojavljuju se baltički hidronimi u kontinuiranom sloju, koji malo zalaze na Pravoberežžja, gdje se izmjenjuju sa slavenskim nazivima. S juga u šumostepskom pojasu teritorija Ukrajine, a najviše u međuriječju Dnistra i gornjem toku Prypjati ulaze hidronimi ilirskog i tračkog podrijetla, a na Livoberežžju iranskog podrijetla. Germanski hidronimi istočno od Visle, koji su predstavljeni sa samo sedam naziva, ovako su raspoređeni: na Sjevernom Prykarpattju (dva), na desnoj obali gornjeg Dnistra (jedan), na gornjem toku Sjevernog Buga (dva), na istočnom Volynju (jedan) i na desnoj obali Oreli (jedan).

Ukoliko širenje iranskih hidronima s jugoistoka, tračkih i ilirskih sa juga, germanskih sa zapada i sjeverozapada te baltičkih sa sjevera ne izaziva ikakve sumnje, tada se slavenski hidronimi povezuju upravo sa spomenutim teritorijem. I. Udolf je, proanaliziravši podatke slavenske arhaične hidronimije, došao do zaključka da najdavnniji slavenski hidronimi kompaktno pokrivaju gornji tok Pruta te Srednje i Gornje Podnistrova do gornjeg toka Visle (Udolf, 1979. – S. 1-23). Zastupljenost arhaičnih slavenskih hidronima u regiji između gornjeg i srednjeg Dnipro, gornjeg toka Visle, gornjeg Dnistra i Pruta te pojava baltoslavenskih, iranoslavenskih i germanoslavenskih jezičnih veza koreliraju s

arheološkim podacima. Najranija slavenska ranosrednjovjekovna naselja, koja nastaju već u V. st. n. e., također su otkrivena i u Podniprovu, gornjem toku Južnog Buga, na srednjem i gornjem Dnistru i gornjem toku Pruta.

Ne možemo se složiti s F. Filinom da je usporedba („preklapanje“) areala arheoloških kultura i rekonstrukcija lingvističkih regija lišena perspektive. Takvo mišljenje je uzrokovano nekakvom revalorizacijom sposobnosti lingvistike i podcjenjivanjem arheoloških izvora u razjašnjavanju problema etnogeneze. Jasno je da se arheolozi, kao i povjesničari, susreću s mnogo poteškoća na putu do rješenja problema podrijetla Slavena. Međutim, komparativna lingvistika ima svoje slabe točke. Jezične se pojave, u pravilu, ne mogu datirati, što značajno smanjuje njihove povijesno-spoznajne mogućnosti. Osim toga, ne smijemo zaboraviti da pojmovi „povijest jezika“ i „povijest naroda“ nisu istovjetni, iako su međusobno povezani. Povijest naroda je značajno šira i raznovrsnija te uključuje niz drugih važnih obilježja, koja su lingvistici nedostupna.

Ne možemo ne istaknuti uspješan posao koji su antropolozi napravili u procesu otkrivanja fizičkog tipa Slavena te njegovom odjeljivanju od drugih etničkih skupina. Antropolozi su, utvrđujući jedinstvenost procesa slavenske etnogeneze, ustanovili da u različitim regijama slavenskog teritorija postoje zamjetne razlike u fizičkoj strukturi slavenskog stanovništva. To je dalo mogućnost za stvaranje zaključka o utjecaju drugih etničkih obilježja – baltičkih i germanskih, a u Karpatima tračkih i drugih na fizičku strukturu Slavena. Taj je zaključak vrlo bitan za određivanje jezgre povijesnog teritorija davnih Slavena. Na žalost, antropološka se istraživanja u području slavenske etnogeneze također susreću sa poteškoćama. Kao što su, prije svega, ograničenost izvora ili čak i njihov potpun izostanak tijekom cijelih stoljeća. Općepoznato je da je stanovništvo Istočne i Centralne Europe u V. – VII. st. n. e. pokapalo svoje

pokojnike uglavnom tako da su spaljivali trupla. Posebice jer su najraniji pouzdani slavenski ukopi VI. – VIII. st. izgledali upravo tako.

U situaciji koja je nastala proučavanjem davne povijesti Slavena, arheološki materijali stječu važno značenje na etapi etničkog samoodređenja. Ne samo da značajno dopunjuju povijesne, lingvističke, antropološke i druge izvore, nego i otkrivaju nove mogućnosti za proučavanje povijesnog procesa te razotkrivaju nova i ponekad neočekivana obilježja društveno-ekonomskog i kulturnog života slavenskih plemena. Upravo arheologija, koja pronalazi i proučava materijalnu kulturu – nastambe, ukop, svakodnevne predmete te predmete za rad, odjeću, nakit, koje su stvorile relativno zatvorene skupine ljudi s određenim i samo njima svojstvenim specifičnim utvrđenim obilježjima, a što je najvažnije, podliježu prostornom i kronološkom određenju pri usporedbi s povijesnim i jezičnim pojavama, daje posljednjima nužne orijentire i poveznice. Nije moguće promatrati arheološku kulturu kao nešto kruto i nepromjenjivo. Ona se može mijenjati, gubiti ova ili ona obilježja te stjecati nova, širiti se teritorijem, biti čimbenik za stvaranje novih kulturnih tvorevina, odražavajući izmjene u razvoju one etničke zajednice koju predstavlja. Pri tome treba imati u vidu da na svakoj novoj etapi u kulturi uvijek ostaju elementi koji ju povezuju s prethodnom etapom.

Unatoč tome, retrospektivno-tipološka istraživanja mogu dovesti do pozitivnih zaključaka pod uvjetom da postoje materijali svih kronoloških karika lanca koji se proučava. Nepoznavanje bilo kojeg od njih smanjuje mogućnost tipoloških usporedbi te dovodi do pogrešnih zaključaka. Donedavno su najslabija karika proučavanja davnih slavenskih spomenika bili slavenski spomenici V. – VII. st. n. e., čija su istraživanja započela tek '50-ih godina prošlog stoljeća. Loše stanje istraživanja tih spomenika bilo je osnovni razlog nedaća, koje su mučile arheologe, koji su tražili izravnu genetsku liniju razvoja, od davnih spomenika prve polovice I. tisućljeća n. e. i ranije do spomenika

staroruskog perioda. Materijalna kultura Slavena treće četvrtine I. tisućljeća n. e. nije se pokazala onakvom kakvom su je smatrali arheolozi čak i '50-ih godina prošlog stoljeća.

Posljednjih se godina potraga za davnim slavenskim spomenicima provodi putem retrospekcije. Ta je metoda počela davati pozitivne rezultate tek poslije otkrivanja slavenskih naselja V. – VII. st. te nakon što ih se uspjelo povezati s pisanim podacima o Slavenima. To je otvorilo nove mogućnosti usporedbe Sklavino-antskog perioda u povijesti Slavena s etapom kad su svi oni djelovali pod imenom Veneti.

Na teritoriju Jugoistočne i Centralne Europe se zarubinecki i pševorski spomenici te spomenici Lukašivske, Lypycke i Zubrycke kulture ubrajaju u posljednja se stoljeća pr. n. e. i prvu polovicu I. tisućljeća n. e. U drugoj četvrtini I. tisućljeća n. e. na teritoriju Jugoistočne Europe, posebno Ukrajine, zamjenjuju ih spomenici Černjahivske i Kyjivske kulture, spomenici tipa Etulija, Vel'barske kulture te Kulture karpatskih kurgana. Kronološki svi oni pripadaju venetskom periodu povijesti Slavena. Spomenici druge polovice V. – VII. st. : Prazka, Pen'kivska, Koločynska i Dziedzicka kultura pripadaju povijesnim Slavenima.

Zadatak je, na osnovi arheoloških izvora, ocrtati regije formiranja i kristalizacije slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura te putem retrospekcije razotkriti njihove izvore. Međutim, to nije lagan zadatak. Areali slavenskih kultura ranog srednjeg vijeka su sada jasno određeni uz pomoć kartografiranja, međutim, etnokulturna neodređenost davnih spomenika rimskog doba, kao osnove slavenskih spomenika, uzrokuje različite interpretacije.

Ukoliko proanaliziramo mišljenja znanstvenika vezana za ovaj problem, nije teško primijetiti da se neki od njih drže stajališta o formiranju slavenskih kultura ranog srednjeg vijeka u jednoj maloj regiji Gornjeg Prydnistrov"ja, isključivo na osnovi Kyjivske kulture (V. Danylenko, J. Verner, K. Godlovs'kyj)

/ Danylenko, 1976. – No.19. – S. 65-91, Verner, 1972. – No 4. – S. 102-115) ili u južnoj i srednjoj Poljskoj, na osnovi slavenskog čimbenika u Pševorskoj kulturi (Rusanova, 1988. – S. 195-199; 1976. – S. 196-215). Drugi znanstvenici daju prevagu širokom teritoriju koji se proteže preko nekoliko regija, koje obuhvaćaju i Sjeverno Prykarpattje (B. Rybakov, P. Tret'jakov, J. German, I. Zeman, V. Gensel, V. Sedov, V. Baran, Z. Vanja i dr. (Rybakov, 1981. – S. 214-230; Tret'jakov, 1966. – S. 301-302; Sedov, 1988. – S. 14; Baran, 1993. – S. 59-85). O. M. Trubačev se drži mišljenja, kako nam se čini, bliskog onom od pamtivijeka o dijalektalnoj podijeli Slavena (Trubačev, 1991. – S. 10-20). To se podudara s arheološkim tumačenjima.

Danas su jasno određene četiri slavenske kulture VI. – VII. st.: Dzedzicka, Prazka, Pen'kivska i Koločynska kultura. One su pisanim izvorima bezuvjetno povezane sa Slavenima-Venetima, Sklavinima i Antima. Najveća i najupečatljivija među njima je Prazka kultura, koja je nastala u Sjevernom Prykarpattju (sl. 2; sl. 7).

2.3. Arheološki izvori

S. Gamčenko je još krajem XIX. – početkom XX. st. otkrio spomenike Prazke kulture između sela Myropol' i Ul'ha na Volynju (Gamčenko, 1902. – S. 357). I. Borkowski, praški znanstvenik ukrajinskog podrijetla, ih je prvi pokušao sistematizirati, posvetivši im posebnu monografiju (Borkowski, 1940.). Po prvi put je izdvojio slavenske spomenike treće četvrtine I. tisućljeća n. e. u posebnu kulturno-kronološku skupinu te ih je, prema mjestu pronalaska slavenskih ukopa u Pragu, nazvao prazkim tipom.

Planska su istraživanja prazkih spomenika u Ukrajini, kao i u nizu zemalja Centralne Europe, počela '50-ih godina prošlog stoljeća. Masovna su istraživanja Prazke kulture napravljena u Prykarpattju, a posebno u Podnistrov"ju te u gornjem toku Pruta. Pronađeno je i otkopano više od pola stotine spomenika.

Među njima su: Nezvys'ko (G. Smyrova), Bovšiv I (L. Krušel'nycka), Bovšiv II, Dem"janiv I (V. Baran) Ivano-Frankivske oblasti⁶; Zelenyj Gaj (V. Baran), Goroševa (S. Pačkova) Ternopil'ske oblasti; Kodyn (I. Rusanova, B. Tymoščuk), Raškiv II i Raškiv III (V. Baran), Glyboka (L. Vakulenko) Černivecke oblasti: Gorodok, Ustja, Luka Kovetčynska (O. Pryhodnjuk), Sokil (L. Vakulenko), Bakota, Bernašivka (J. Vynokur) Hmel'nycke oblasti; Užgorod, Holmok, Čepa (S. Penjak), Zakarpatske oblasti i dr. (sl. 2) (Baran, 1988. – S. 4).

Naglasimo da su Raškiv II, Kodyn, Luka Kavetčynska, Gorodok i Bakota u potpunosti ili većim dijelom istraženi. Njihovi su materijali objavljeni u nizu članaka i monografija (Baran, 1988; Rusanova, Tymoščuk, 1984; Vakulenko, Pryhodnjuk, 1984; Tymoščuk, 1976).

Značajan materijal, skupljen posljednjih desetljeća, daje nam priliku gotovo u potpunosti okarakterizirati Prazku kulturu na cijelom teritoriju širenja. U ovom su poglavlju u centru pažnje spomenici Prykarpattja.

Prazka kultura zauzima teritorij od desne obale gornjeg Dnipro do gornjeg toka Elbe i Dunava, obuhvaćajući Karpate sa svih strana (sl. 7). Na sjeveroistoku ona graniči sa spomenicima Koločynske kulture, na jugoistoku s Pen'kivskom kulturom, na sjeverozapadu sa Dzedzickom kulturom te s baltičkim i germanskim starim spomenicima.

Glavni je dio stanovništva Prazke kulture živio u otvorenim naseljima, međutim, počevši s VI. st., pojavljuju se izolirana naselja. Najranije od njih je naselje Zymne blizu Volodymyra-Volynskog (Aulih, 1972.)

Naselja su uglavnom smještena na obalama velikih rijeka i njihovih pritoka, potočića, prirodnih rezervoara vode te izvora pitke vode, u pravilu, na mjestima pogodnima za poljoprivredu, što je odgovaralo prirodi gospodarstva njihovih žitelja. Istraživan je put slavenkog stanovništva tog doba prema

⁶ Administrativno-teritorijalna jedinica na teritoriju Ukrajine koja u Hrvatskoj odgovara županiji (op. prev.).

nizinskim mjestima zbog toga što, kao što se vidi iz priložene karte (sl. 2), ono nije išlo prema gorskim regijama Karpata. Sela su uglavnom smještena u grupama na udaljenosti 0,5 – 3 km jedno od drugoga. Prosječna površina naselja iznosi 0,5 – 1 ha, međutim, susrećemo i manja i veća naselja. Broj nastambi doseže 20 – 30 objekata, a također su poznata naselja s manjim ili većim brojem nastamba. Tako je u trima naseljima blizu sela Korčak na Volynju bilo svega od 6 do 16 nastambi, a u naselju Raškiv III blizu 100 (iskopane su 92 nastambe). Međutim, tu treba uzeti u obzir da naselja datiraju iz različitih perioda te je zbog toga broj objekata, koji su istovremeno postojali, značajno manji. (Od 5 – 7 u malim naseljima do 15 – 25 u većim naseljima.) Ona su bila raspoređena u grupama, a rjeđe u nizovima, međutim uvijek su bila u određenom poretku, što odražava društvenu strukturu naselja te otkriva „putove i oblike razvoja zajednice“ (Baran, 1992. – S. 22). Među skupinama nastambi su se, na slobodnim parcelama, nalazile gospodarske zgrade, koje su bile različitih oblika te su imale jame različite dubine. Negdje su se gospodarske jame nalazile uz nastambe te su s njima činile jedan gospodarski kompleks.

Nastambe Prazke kulture na cijelom se golemom teritoriju, u tom smislu i na Prykarpattju, karakteriziraju zajedničkim obilježjima. U naseljima Prykarpattja je otkriveno više od 150 nastambi, što predstavlja više od polovice od svih pronađenih nastambi Prazke kulture na teritoriju Ukrajine. Njihov osnovni tip bila je kvadratna poluzemunica s ravnim zidovima, ukopana u zemlju na dubini od 0,5 do 1 metar pa i više. Pod nastambe je uglavnom doticao glinastu zemlju. Površina nastambi je, u pravilu, mala te u prosjeku iznosi 9 – 16 metara kvadratnih. Iako se nalaze nastambe i manje i veće razmjerom. Na potpuno otkopanom naselju Raškiv III od 77 nastambi, čije su površine određene, njih 10 ima površinu 4 – 5,5 km², njih 47 od 6 – 8 km², a njih 20 od 9 – 12 km². Naselja su imala stupnu ili horizontalnu konstrukciju zidova. Dakle, blokovi od kojih su se oni sastojali su ulazili u utore stupova ili su se učvršćivali

u oblo ili ravno. Susreću se nastambe drvenih zidova, koje su s unutarnje strane bile podmazane glinom. Krov nastambe bio je dvostrani krov i pokrivač se slamom ili trskom.

Unutarnja oprema naselja je bila jednostavna i nezahtjevna. Pod je bio zemljani, ponekad premazan glinom. Samo u jednoj od nastambi naselja Raškiv III, koja je bila spaljena, nalazimo ostatke drvene podloge. U zemljanom podu, osim jama od stupova, koje su bile osnova zidova i krova, često susrećemo jame malog promjera, ponegdje ispunjene izgoranim drvetom nastalim od noga različitog namještaja. U nekim su poluzemunicama uzduž jednog ili dva zida otkrivene takozvani kutni prylavok⁷, ukopane u zemlju ili nasipane glinom te s tragovima drvene oplata. One su se koristile kao klupe i ležajevi. Poznate su nastambe u kojima su postojale podzemne jame koje su se u ravnini poda prekrivale drvenim pokrovom.

Neodjeljiv je atribut poluzemunice Prazke kulture bila peć, prisutnost koje označava njen stambeni karakter. Sve peći u Prykarpattju su napravljene od kamena. One su stajale u jednom od kutova nastambe, uglavnom u njenom sjevernom dijelu. Osnova peći je napravljena, u pravilu, od velikih oštih kamena ili kamenih ploča postavljenih pobočke. Odozgo su bile prekrivene jednom velikom kamenom pločom ili s nekoliko manjih na koje se stavljalo sitnije kamenje. I zidovi peći su se gradili sitnim komadićima kamenja. Kamenje se nikad nije zalijevalo žbukom. Prosječni unutarnji promjer peći je iznosio od 0,4 – 0,6 metara, a prosječna visina od 0,3 – 0,5 metara. Dno peći bilo je podmazano glinom te negdje pokriveno kamenim pločama ili presvučeno fragmentima keramike (sl. 3).

U naseljima se Prazke kulture, osim nastambi, uvijek otkrivaju i gospodarske zgrade. Većina njih ima različit promjer jama u planu – ovalne i gotovo okruglog oblika, a u profilu su konusne ili kruškolike. Dubina se u

⁷ ukr. прилавок – dio nepokretne klupe u ukrajinskoj kući koja se nalazila uza zid do vrata (op. prev.)

prosijeku proteže od 1 do 1,5 metara. Međutim, postoje jame čija dubina prelazi 2,5 metara. Rijetko se susreću obrtničke građevine te peći za taljenje željeza ili za lončarstvo. L. Vakulenko je pronašao ostatke jedne lončarske peći u naselju Glybokij u Černiveckoj oblasti.

Groblja su važan izvor za proučavanje arheološke kulture. Nažalost, slavenska su grobišta V. – VII. stoljeća u Ukrajini slabo istraživana. Na Prykarpattju su one predstavljene pojedinačnim ukopima, otkrivenima u Užgorodu i Zbynjači Zakarpatske i Ternopil'ske oblasti. Pogrebni je obred stanovništva Prazke kulture bolje poznat na osnovi grobnica koje su istražene u Rumunjskoj (Sărata-Monteoru – skoro dvije tisuće ukopa) i Slovačkoj (Opatovice i dr.) (Nester, 1957; Budinský-Krička, 1967).

Ukopi su plitki i bez nasipa zemlje. Samo se na teritoriju Istočnog Volynja pojavljuju pojedinačni kurganski ukopi, čiji broj značajno raste tijekom VIII. – IX. st. Spaljivanje trupala je bilo karakteristična osobina pogrebnog obreda V. – VII. st., kako u karpatskoj regiji, tako i u cijelom slavenskom svijetu. Prevladavaju grobnice s urnama, iako se paralelno s njima pojavljuje i spaljivanje trupala u zemljanim jamama. Na groblju u Sărata-Monteoru čak je pronađeno više spaljenih posmrtnih ostataka, nego ukopa s urnama. U Užgorodu su pronađene urne koje su stajale na kamenom podu. Inventar grobnica je oskudan. Susreću se kopče, brončane i srebrene narukvice, željezni noževi, vrhovi strijela te stakleni i drugi ukrasi.

Materijalni tragovi spomenika Prazke kulture se sastoji od keramike i predmeta od metala, kostiju i kamenja. Dugo je vremena u arheološkoj literaturi prevladavalo stajalište da Prazkoj kulturi pripada isključivo ručno oblikovano posuđe. U Ukrajini su istraživanja posljednjih desetljeća pokazala kako na spomenicima V. st. uz ručno oblikovanu keramiku postoji i lončarsko sivo glineno posuđe, koje je karakteristično za spomenike kasnog rimskog doba. Takva su naselja upravo otkrivena i u prykarpatskim regijama – na Dnistru

(Zelenyj Gaj, Raškiv II, Raškiv III, Luka Kavetčynska, Ustja), u gornjem toku Pruta (Kodyn) te u Zakarpattju. Lončarska je keramika napravljena prema primjerima provincijalnog rimskog posuđa, koje je bilo široko predstavljeno u objektima Černjahivske kulture i Kulture karpatskih kurgana druge četvrtine I. tisućljeća n. e. te u drugim kulturama rimskog doba na teritoriju Jugoistočne i Centralne Europe.

Za razliku od spomenika III. – IV. st. n. e. u kompleksima slavenskih naselja V. st. ima značajno manje lončarske keramike te nisu prisutni visokoumjetnički savršeni oblici i bogata ornamentacija. U VI. – VII. st. se, poslije raspada Rimskog carstva, prekida se djelatnost lončarskih centara na teritoriju Jugoistočne i Centralne Europe, a lončarsko posuđe postupno nestaje. Moguće je da se njegova odsutnost u punoj mjeri kompenzira drvenim posuđem izrađenim pomoću tokarskog stroja, obzirom da su Slaveni tada naširoko koristili tokarski stroj.

Valja naglasiti još neke osobine keramike Prazke kulture u razdoblju njenog nastanka. U kompleksu VI. st. ručno oblikovano posuđe predstavljeno jednim oblikom – ćupovima. Jako se rijetko susreću ručno oblikovane zdjele, koje se po obliku gotovo ne razlikuju od zdjela prethodnog razdoblja. Krajem V. – početkom VI. st. se pojavljuju tave, koje su bile rijetke u naseljima Černjahivske kulture.

Za ćupove iz razdoblja nastanka Prazke kulture je karakteristična različitost oblika, nastavak tradicija vezanih za ručno oblikovano posuđe Černjahivske kulture pa čak i kopiranje odgovarajućih oblika lončarskog posuđa. Ručno oblikovani ćupovi se dijele na nekoliko tipova, među kojima se ističu posude s niskim, malo zavijenim rubom, visoko postavljenim zadnjim dijelom i strmim korpusom, koje, počevši od VI. st., postaju osnovni oblik posuđa na Volynju, a na Prykarpattju predstavljaju približno polovicu cijele ručno oblikovane lončarije. Tu se i dalje svakodnevno koriste oni oblici ručno

oblikovanog posuđa, koji su karakteristični za slavensko stanovništvo Černjahivske kulture, sve do kraja postojanja prazkih spomenika (VII. st. n. e.). Čak je poznato posuđe, koje je ukrašeno s utisnutim ornamentom u obliku rozete, kojim su se koristili nositelji Černjahivske kulture za ukrašavanje lončarskog posuđa (sl. 4).

Alati za rad, predmeti svakodnevice i ukrasi su u naseljima Prazke kulture poprilično skromno predstavljeni. Značajna količina, posebice ukrasa je pronađena samo na zymnivskom nalazištu na Volynju.

Ratarski alati su predstavljeni pojedinačnim pronalascima različitih karal'nyk⁸ sa širokim oštricama (Gorodok i Bokota na Dnistru), srpova, kosa i dr. U naselju Raškiv III su pronađene izvorne škare za šišanje ovaca.

Poznati su kovački te alati za obradu drva: nakovanj, dlijeta, čekići i tokarski stol. Alat od kosti je predstavljen različitim oštricama, a susrećemo i koštane češljeve. Pronađeno je mnogo kalupa za lijevanje napravljenih od lapora. J. Vynokur je u naselju u Vernašivci na Dnistru otkrio nastambu-radionicu u kojoj je pronađeno više od 60 takvih kalupa, a među njima je pronađen i rijedak kalup za odljev lučnih fibula (sl. 5).

Jako se rijetko u naseljima susreću predmeti naoružanja – poznate strelice, a također i vrhovi strijela sa dva krila, u obliku romba ili lista.

Ukrasi pronađeni u naseljima Prazke kulture su prvenstveno izrađeni od bronce i željeza, a poneki su izrađeni od srebra i stakla. To su narukvice sa zadebljanim krajevima, različite kopče, prstenje, našivene pločice, fibule (posebno lučne), spirale te raznobojne perlice. Značajan broj ukrasa koji je pronađen odnosi se na kulturu koja je u literaturi poznata pod nazivom Europska ženska kultura (Rybakov, 1953. – S. 63).

⁸ ukr. каральник – oštri dio pluga (op. prev.).

Kronologija Prazke kulture je dosta dobro razrađena, iako će se određeni dijelovi u budućnosti korigirati i pojasniti. Završno je razdoblje kulture smješteno na granici V. – VII. st. n. e. Ono je argumentirano pronalascima fibula, narukvica, kopča, moneta i drugih predmeta koji su pronađeni u zatvorenim kompleksima i stratificiranim slojevima, također i tipologijom keramike te s pomoću arheomagnetskih podataka.

Donja granica Prazke kulture na teritoriju Ukrajine, a u tome smislu i Prykarpattja, određuje se stambenim kompleksima u kojima se izjednačava lončarsko i ručno oblikovano posuđe, postoji mnogo oblika koji su tipološki povezani s ranijom Černjahivskom kulturom, također i Kulturom karpatskih kurgana (Zelenyj Gaj, Ustja, Bakota, Gorodok, Raškiv, Luka Kavetčynska i dr.). Neka su od tih naselja (Kodyn, Luka Kavetčynska, Bakota) datirana pomoću kasnorimskih fibula, koje nisu starije od prve polovice V. st. n. e. (Rusanova, Tymoščuk, 1984. – S.86; Vakulenko, Pryhodnjuk, 1984. – S. 46). U naselju Raškiv III pet je nastambi smješteno pomoću arheomagnetske metode u drugu polovicu ili kraj V. st. n. e.

Gornja kronološka granica Prazke kulture određuje se u VII. st. na osnovi takvih besprijekorno datiranih pronalazaka poput fibula, kopča, pločica i pojasnih našivaka koji su pronađeni u naseljima Gornjeg Podnistrov"ja i Popruttja (Dem"janiv I, Goroševa, Černivka, Raškiv III) (Baran, 1972; Tymoščuk, Rusanova, Myhajlyna, 1981.) te na osnovi podataka dobivenih arheomagnetskim datiranjem.

Naselja Prazke kulture Prykarpattja se unutar granica V. – VII. st dijele u tri kronološke etape koje su određene prema materijalima naselja Kodyn I i Raškiv III (Rusanova, Tymoščuk, 1984. – S. 28; Baran, 1988. – S. 25-32).

Razmatrajući kronologiju Prazke kulture, treba napomenuti, da su naselja, u kojima postoje kompleksi koji, bez ikakve sumnje, datiraju iz V. st., otkrivena

samo na teritoriju Prykarpattja, posebno na Gornjem i Srednjem Podnistrov"ju i Popruttju. Unutar granica ove regije, uključujući i u Povislennja, takvi su kompleksi nepoznati. Određivanje regije u kojoj su otkriveni najraniji spomenici Prazke kulture ima presudno značenje za utvrđivanje putova pronalaska njenih izvora, što, na svoj način, definira teritorij koji su naseljavali Slaveni u ranijim razdobljima.

Arheološki nam materijali daju priliku sagledati pitanje društveno-ekonomskog razvoja slavenskog stanovništva Prazke kulture. U arheološkoj su literaturi iznesena različita stajališta vezana za tu problematiku. Jedni znanstvenici smatraju da je stanovništvo Prazke kulture živjelo u malim plemenskim naseljima te da je vodilo zajedničko gospodarstvo koje se baziralo na posijeci-i-spali ratarstvu i nije izlazilo van granica obiteljske zajednice (I. Rusanova). Drugi znanstvenici pretpostavljaju da je proces nastanka susjedske zajednice u V. – VII. st. kod Slavena bio određujući (O. Pryhodnjuk). Polazeći od planografije u potpunosti istraženog naselja Raškiv III, može se smatrati da su Slaveni u svom društvenom razvoju u V. – VII. st. bili na etapi prelaska od obiteljske do susjedske zajednice. Patrijarhalne obitelji, koje su zauzimale određene skupine nastambi, koje su bile planografski povezane, su vodile svoje gospodarstvo kolektivno – unutar grupe i individualno – ovisno o takvim susjedskim zajednicama. One su zajedno predstavljale seosku zajednicu. Etapa prelaska od obiteljske do susjedske zajednice je trajala mnogo stoljeća te je završila tek u razdoblju cjelovitosti državnih instituta Rusi-Ukrajine (Baran, 1992. – S.11).

Prisutnost zasebnih utvrđenih naselja (Zymne) ukazuje na pojavu određenih ekonomskih i političkih centara. Pisani izvori VI. st. imenuju slavenske plemenske vođe (Bož, Mezamir, Ardagast, Musok), što svjedoči o prisutnosti obiteljske i plemenske hijerarhije.

Ratarstvo je bilo vodeća grana gospodarstva stanovništva Prazke kulture Prykarpattja, a u prigorskim je regijama obrada zemlje bila izjednačena sa stočarstvom. U mnogim su naseljima pronađena zrna pšenice, prosa, ječma, oraha, šutavycje⁹ i drugih kultura. Vezano s prirodnim uvjetima tj. s prisutnosti ili odsutnosti plodne zemlje, koja nije pokrivena šumom, u nekim je regijama sustav pokretne obrade zemlje već istisnuo posijeci-i-spali obradu zemlje.

Analiza osteološkog materijala u naseljima Prazke kulture Prykarpattja pokazuje da je prevladavala stoka krupnog zuba, a nakon nje – svinje. Pronađene su kosti ovaca, konja i pasa. Treba spomenuti da je to u I. tisućljeću n. e. bio tradicionalan međuodnos vrsta domaćih životinja u toj regiji, ali i na širem teritoriju.

Materijali, koji ukazuju na razvoj metalurgije, imaju važno značenje za razumijevanje ekonomije slavenskog stanovništva Prazke kulture. U mnogim su naseljima gornjeg Dnistra otkriveni tragovi taljenja metala u obliku željezne rude, čelika i troske (Bovšiv, Dem"janiv, Gorodok, Vernašivka). Jasni tragovi obrta za obradu željeza su pronađeni u Kodynu na Prutu. Ovdje su otkrivene dvije zgrade s ognjištima oko kojih su se nalazili komadići željeznih troski te je također pronađen fragment željezne posude i glinene posude za taljenje. Prisutnost više od 60 laporastih kalupa za odljev u nastambi zlatara u naselju u Bernašivci svjedoči o postojanju centara zlatarskog obrta. Zlatari su ovladali tehnikom lijevanja metala u boji i srebra hladnim lijevanjem i kovanjem. Masovna izrada jednakih predmeta u kamenim kalupima, koje su se višekratno koristile, svjedoči o prisutnosti robne proizvodnje koja je bila namijenjena za tržište. I sada je teško odrediti u kojoj se mjeri obrt stanovništva Prazke kulture već odijelio u samostalnu granu obrtništva. Lako je moguće da je ono u nekim regijama, u tom smislu i u Prykarpattju, imalo općinski karakter.

⁹ ukr. шута́вця – jedna od vrsta ratarskih kultura (op. prev.)

2.4. Problemi podrijetla Prazke i drugih slavenskih kultura

Određujući postojanje u VI. – VII. st. četiri razne samostalne ranosrednjovjekovne slavenske kulture, koje su zauzimale zasebne velike regije Istočne i Središnje Europe, treba se složiti s time da su i njihova ishodišta bila različita.

Najsloženije je pitanje formiranja Prazke kulture, koja je neizostavan dio svih ranosrednjovjekovnih slavenskih spomenika, u koje spadaju i Pen'kivska, Koločynska i Dzedzicka kultura. Zbog toga ćemo ih sagledati u jedinstvu njihova podrijetla. U arheološkoj su literaturi iznesena različita stajališta vezana za procese formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura, uključujući i Prazku kulturu. P. Tret'jakov, V. Danylenko, J. Verner, K. Godlovs'kyj, M. Parčevs'kyj ishodišta slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura vide u sjevernom šumskom dijelu Ukrajine te južnoj Bjelorusiji, u regijama širenja Kyjivske, a prije nje – Zarubinecke kulture. Od tamo su se Slaveni, prema njihovom mišljenju, tek u ranom srednjem vijeku proširili na sve druge regije Centralne i Jugoistočne Europe (Tret'jakov, 1966. – S. 301-302; Danylenko, 1976. – Izd. 19, S. 65-91; Verner, 1972. – S. 102-115). J. Verner je čak pretpostavio da je sto godina na tom prostoru postojao hijat između odlaska Gota, s kojima on poistovjećuje cijelu Černjahivsku kulturu, iz šumskog dijela Ukrajine i dolaska Slavena u VI. st. P. Tret'jakov nije isključivao mogućnost da Slaveni nisu osnovali samo Zarubinecku kulturu, nego da su predstavljali i neznatan dio nositelja Pševorske i Černjahivske kulture.

I. Rusanova i V. Sedov pridržavaju se drugačijeg stajališta vezano za procese formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura. Oni smatraju da ishodišta Prazke kulture treba tražiti u pševoroskim spomenicima u međuriječju Visle i Odre (Rusanova, 1976. – S. 196-215, Sedov, 1979. – S. 101-133). V. Sedov je u zadnjim radovima nešto izmijenio svoje mišljenje. Ujedinio je dio prazkih i pen'kivskih spomenika u jednu grupu te smatra da oni vode svoje

podrijetlo od tog poljoprivrednog stanovništva Pševorske i Černjahivske kulture, koje „...nije napustilo svoje mjesto boravka u epohi velike seobe naroda“ (Sedov, 1988. – S. 14).

J. Germann i Z. Vanja pridržavaju se nešto kompromisnijeg mišljenja. Oni smatraju da su procesi formiranja slavenskih etničkih skupina obuhvatili južne oblasti Kyjivske kulture, sjeverozapadne dijelove Černjahivske te istočne dijelove Pševorske kulture. Upravo su se u toj regiji formirali spomenici Prazke kulture VI. – VII. st., koji su pripadali Sklavinima. Pen'kivska kultura odražava slavenizaciju Anta, a Koločynska južnu skupinu Balta. V. Hensel je uočio slavenski element u sastavu Pševorske, Černjahivske i Kyjivske kulture, između Odre i Dnipro. Istovremeno ističe keltske i germanske elemente u prvoj kulturi, a u drugoj gotske, tračke, kasnoskitske te sarmatske elemente (Hensel, 1984. – S. 181-192).

B. Rybakov je u potrazi za osnovom slavenskih davnih spomenika usporedio rasprostranjenost Prazke kulture s arealom kultura ranijih razdoblja, počevši od brončanog doba, u međuriječju Dnipro i Odre. Odredio je pet etapa njihovog razvoja. Dvije od njih čine različite kulture (Tšcinecko-komarivsku, Lužycku, Bilogrudivsku, Čornolisku i Lisostepovu kulturu) brončanog i ranog željeznog doba. Na trećoj i četvrtoj etapi (II. i IV. st. n. e.) su na tom teritoriju poznate Pševorska, Zarubinecka, Černjahivska i Kyjivska kultura. Budući da su se sve one nalazile u granicama dnipro-odarskog međuriječja, znanstvenik s njima povezuje formiranje slavenskih etnokulturnih grupa. Na petoj etapi, koja se odnosi na rani srednji vijek, već nestaju Prazka i Pen'kivska kultura koje su pripadale povijesnim Slavenima (Rybakov, 1981. – S. 214-230).

Njemački arheolog K. W. Struwe iznio je posebno stajalište vezano za podrijetlo Slavena. On smatra kako bi se, za rješavanje problema podrijetla Slavena na osnovi arheoloških nalaza, bezuvjetno trebalo početi od točke na kojoj se oni potpuno i jednoznačno slažu s pisanim izvorima. Takvo

usklađivanje arheoloških i povijesnih izvora on smatra primijenjivim samo kod spomenika, počevši od VI. – VII. st. K. W. Struwe smatra neuvjerljivim sve pokušaje povezivanja ranijih povijesnih podataka o Slavenima-Venetima s određenim kulturnim provincijama (Struwe, 1991. – S. 28).

U posljednje su vrijeme predstavnici Povijesno-arheološke škole iz St. Petersburga (M. Ščukin, G. Lebedev i dr.) napravili su još jedan pokušaj pronalaska ishodišta ranosrednjovjekovnih slavenskih spomenika u takozvanim „bezfibulnim“ i lončarskim kulturama ranog željeznog doba Sjeveroistočne Europe. Na umu su imali Milogradsku, Kulturu iscrtane keramike, Juhnovsku, Dnipro-drynsku i Verhn'ooksku kulturu (Ščukyn, 1989. – S. 56-62; Lebedev, 1989. – S. 105-115). Znanstvenici su opravdano odredili spomenute spomenike kao baltičke ili ugro-finske te zbog toga ta koncepcija ne donosi ništa značajno vezano za rješenje problema formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih zajednica.

Ukoliko proanaliziramo spomenute koncepcije, ne možemo ne primijetiti da neke od njih smještaju formiranje ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura u jednu manju regiju, primjerice u Gornjem Podniprovu (V. Danylenko, J. Verner, K. Godlovs'kyj, M. Ščukin) ili u južnoj i središnjoj Poljskoj (I. Rusanova), dok ga druge smještaju na većem teritoriju u nekoliko regija (B. Rybakov, P. Tret'jakov, I. Germann, I. Zeman, V. Hensel, V. Sedov, Z. Vanja i dr.). One su uzrokovale različita mišljenja o izvorima te različite pristupe u potrazi za ishodištem slavenskih ranosrednjovjekovnih spomenika.

M. Gruševs'kyj i J. Pasternak su posvetili potpunu pažnju pitanju položaja teritorija Ukrajine u procesima etnogeneze Slavena (Gruševs'kyj, 1904. – S. 1-121; Pasternak, 1975. – S. 5-106). Oni su sakupili, proanalizirali i široko koristili pisane, arheološke, koje je posebice koristio J. Pasternak, te druge izvore. Oni su promatrali Slavene kao zasebnu etničku skupinu europskog stanovništva koja je živjela paralelno s Keltima, Germanima, Tračanima,

odnosno plemenima koja su se služila iranskim i turkijskim jezicima, Ugrofincima i drugima. Oni su se protivili pokušaju prijenosa imenske nomenklature Ugrofinaca na Slavene. M. Gruševs'kyj piše: „U svoje vrijeme popularna, a i do sada ne sasvim zaboravljena, slavenska teorija da su Huni bili Slaveni nema nikakve podloge, osim nekoliko pojedinosti koje se najbolje mogu objasniti slavenskim elementima u Atilinoj državi“ (Gruševs'kyj, 1904. – S. 127).

Izlažući svoje stajalište vezano za spomenutu problematiku, polazimo od toga da se samo poredbenom metodom u planu retrospekcije može doseći određene uspjehe na putu potrage za izvorima slavenskih ranosrednjovjekovnih spomenika.

Treba naglasiti da je na putu njihovog poredbenog proučavanja spomenika rimskog doba Jugoistočne Europe najveću prepreku sve do nedavno predstavljala odsutnost spomenika V. st. To je na spomenutom teritoriju, poslije odlaska Gota i prije pojave ranosrednjovjekovnih Slavena, stvaralo prividnost hijata. Pronalazak i istraživanje spomenika hunskog doba je pokazao da upravo oni razotkrivaju osnovne zakonitosti prelaska od kulture kasnog rimskog doba do kulture ranog srednjeg vijeka.

Spomenici s kompleksima V. st. zauzimaju u zoni između šume i šumostepe Jugoistočne Europe značajan teritorij, koji doseže gornji tok Psela na istoku i Prykarpattje na jugozapadu (sl. 6).

Ti se spomenici, prema prirodi materijala, dijele na dvije teritorijalne grupe. Prva od njih je povezana sa Srednjim Podniprovljem na obje obale Dnipro i gornjim tokom južnog Buga, a druga sa Srednjim i Gornjim Podnistrovljem i gornjim tokom Pruta. Te su grupe već na ranoj etapi imale svoje osobitosti u izgradnji nastambi i keramici. One se objašnjavaju time da je Dniprovska-grupa tipološki povezana s Kyjivskim i Černjahivskim

spomenicima tipa Hlopkova, a Dniprovsko-prutska kultura sa slavenskim dijelom Černjahivske kulture tipa Bovševa. Sa svoje strane posljednji svojim podrijetlom sežu u kasnozarubinecke i zubrycke spomenike rimskog doba.

Kartografiranjem spomenika rimskog doba s dovoljno izraženim lokalnim obilježjima, počevši od Zarubinecke kulture koja seže u rani srednji vijek, su uspjeli ustanoviti određenu stabilnost njihovog razmještaja u širokoj pograničnoj zoni šume i šumostepe, počevši od II. – IV. st. Budući da se najraniji spomenici ranosrednjovjekovnih slavenski kultura, koji su nastali u V. st., također nalaze u toj zoni te su tipološki povezani s njima (jednaki tipovi nastambi, ručno oblikovane keramike), možemo zaključiti da su Slaveni (Protoslaveni) u najmanju ruku zauzeli pogranični prostor šume i šumostepe Jugoistočne Europe na granici nove ere, što se slaže s pisanim izvorima I. – II. i VI. st. n. e.

Svi se ti spomenici, neovisno kojoj su kulturi pripadali, tipološki i kronološki povezuju s ranosrednjovjekovnim slavenskim kulturama (Prazkom, Pen'kivskom i Koločynskom), što pretpostavlja njihovu nasljednost i pripadnost njihovih nositelja srodnim skupinama.

U slavenskim se ranosrednjovjekovnim spomenicima odvija integracija elemenata spomenutih kultura rimskog doba, međutim, njihovo je sudjelovanje u svakoj od njih različito. Kyjivska je kultura je postala osnova koločynske i, do određene mjere, pen'kivske skupine, s time da je u prvoj zamjetan baltička komponenta, a u drugoj černjahivski čimbenik tipa Hlopkova-Boromli. Černjahivski su spomenici gornjeg i srednjeg Dnistra (Čerepyn, Bovšiv, Teremci, Sokil, Bakota i dr.) legli u osnovu prazkih spomenika.

Međutim, premda ne možemo ne primijetiti složenost procesa etnokulturnog razvoja na teritoriju Jugoistočne Europe na prijelazu i u prvoj polovici I. tisućljeća n. e. Skoro su sve kulture te velike regije, a osobito Černjahivska, u sebe uključile, osim slavenskih, elemente koji svjedoče o

prisutnosti različitih skupina germanskog, baltičkog, iranogovornog i tračkog stanovništva. Tek nakon odlaska gotskih plemena pod napadima Huna, a s njima i Sarmata-Alana u Podunav"je te dalje na jugozapad, Slaveni postaju osnovna snaga šumostepskog dijela Istočne Europe. U to se vrijeme, počevši od V. st. n. e., u punoj se mjeri ispoljava njihova karakteristična materijalna kultura.

Usporedna analiza slavenskih spomenika ranog srednjeg vijeka i kultura rimskog doba dovodi do zaključka da su Slaveni već u prvoj polovici I. tisućljeća n. e. ne samo zauzeli regiju Gornjeg Podniprova (Kyjivska kultura), nego su bili i jedna od sastavnih komponenta Černjahivske kulture šumostepskog dijela Ukrajine i Prykarpattja, a moguće i Pševorske kulture na teritoriju Poljske. Drugačije nije moguće pojasniti postojanje četiri poznatih slavenskih kultura VI. st. – Koločynske, Pen'kivske, Prazke i Dzedzicke (sl. 7). Sve one zajedno nikako nisu mogle biti produkt razvoja jedne kulture – Kyjivske (J. Verner, K. Godlovs'kyj) ili Pševorske (I. Rusanova). Uz to, koncepcija „bezfibulnih“, lončarskih kultura ne rješava problematiku ishodišta ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura. Takve se kulture ranog željeznog doba poput Juhnivske, Kulture iscrtane keramike, Dnipro-dvynske ili Verhn'ookske, niti zasebno, niti zajedno ne mogu smatrati osnovom Prazke, Pen'kivske pa čak niti Koločynske kulture (Sedov, 1970. – S. 14; Schmidt, 1992. – S. 116-143). Potonja, obzirom da je slavenska, u sebe uključuje samo određene baltičke elemente.

Na taj je način, putem retrospekcije, utvrđena pripadnost Slavenima velikog dijela spomenika na teritoriju Ukrajine, najkasnije na prijelazu naše ere. Procesi, koji su doveli do smjenjivanja kultura rimskog doba (na teritoriju Ukrajine – Kyjivske i Černjahivske) novim ranosrednjovjekovnim kulturama, su završili već sredinom V. st., u ono doba kad se na teritoriju Poljske početkom VI. st. odvijala izmjena Pševorske na Dzedzicku kulturu. Uz to, proces je već protjecao u međuriječju Visle i Odre pod utjecajem stanovništva Prazke kulture,

koje se u to vrijeme, šireći se iz Prykarpattja na zapad, pojavilo u jugoistočnom dijelu Poljske.

Procesi formiranja velikih slavenskih plemenskih saveza na teritoriju Ukrajine pronalaze svoju potvrdu u tri vida izvora – pisanim, arheološkim i lingvističkim izvorima koji se međusobno nadopunjuju. Stoga nema razloga sumnjati u to da su i preci ukrajinskog naroda bili sastavni dio plemenskih saveza Istočnih Slavena u V. – VII. st.

2.5. Nositelji Prazke kulture

Sklavini – preci ukrajinskog naroda

M. Gruševs'kyj, istaknuti ukrajinski povjesničar, iznio je pretpostavku, na temelju analize pisanih izvora, da se precima Ukrajinaca može smatrati naddniprjanski savez Istočnih Slavena, koje su bizantski autori VI. st. poznavali pod imenom Anti. Njegova se hipoteza, u svjetlu suvremenih arheoloških istraživanja, može dodatno razraditi i proširiti.

Kao što je već rečeno, na teritoriju Ukrajine VI. – VII. st. su postojale tri susjedne grupe slavenskih spomenika: Prazka kultura – između Dnibra, Dnistra i gornje Visle, gdje su, prema pisanim izvorima, u to vrijeme živjeli Sklavini, Pen'kivska kultura – u Srednjem Podniprovu (prema Jordanu – s naseljima Anta) i Koločynska kultura – na lijevoj obali Gornjeg Podniprova, čiji nam naziv nositelja nije poznat (sl. 7).

Na temelju prazkih spomenika, između Dnibra i Dnistra nastaju spomenici Luko-Rajkoveckog tipa, koji datiraju od VII. – X. st., a spomenici Pen'kivske i Koločynske kulture postaju jedan od elemenata Volyncijske i Romenske kulture lijeve obale Dnibra tog doba. Drugi su osnovni sastavni element kultura lijeve obale VIII. – X. st. donijeli potomci Prazke kulture, koji ne samo da su krajem VII. – VII. st. zauzeli cijelu desnu obalu Dnibra, nego su

stigli i na njegovu lijevu obalu (sl. 8). O tome svjedoči pojava u naseljima i nalazištima keramičkih oblika Romenske kulture, koji su tipološki povezani s posuđem Prazke kulture, kurganskim ukopima također i pećima čiji je donji dio ukopan u zemljanu podlogu koja je namjerno ostavljena u jednom od kutova nastambe. Takve su peći u VI. – VII. st., dakle ranije, poznate samo u naseljima Prazke kulture na Zapadnom Bugu (Ripniv I, Ripniv II, Ripniv III), na Volynju i u Rumunjskoj, kamo se u V – VI st. preselio dio Sklavina – nositelja prazkih spomenika (Baran, 1972. – S. 80-84). U naseljima Pen'kivske kulture nisu poznate nastambe s analognim pećima i kurganskim ukopima.

Kasniji se popis plemena, koja su dobro poznata iz *Ljetopisa*, kronološki povezuje sa spomenicima VIII. – X. st. To su bili Duljibi-Bužani-Volynjani (naziv istog plemena po kronološkom poretku), Derevljani i Hrvati u Volynju u gornjem Podnistrov"ju i Prykarpattju, gdje su otkriveni mnogobrojni spomenici Luko-Rajkoveckog tipa te Siverjani, koji su bili nositelji Romenske kulture lijeve obale Dnipro. Uz njih su bili i Poljani, Ulyči i Tyverci. Oni su zauzeli regije za koje je u VIII. – X. st. također bila karakteristična keramika Luko-Rajkoveckog tipa. U ranijem periodu (VI. – VII. st.) tu je prolazila linija sraza spomenika Prazke i Pen'kivske kulture.

U potpunosti možemo pretpostaviti da su upravo ta plemena predstavljala onaj dio istočnoslavenskog stanovništva koji je svojim daljnjim razvojem doveo do stvaranja svojevrzne etnokulturne zajednice sa vlastitim jezičnim osobitostima koja je postala središtem Ukrajine-Rusi (Pivtorak, 1988. – S. 52-87).

Ukoliko je ta pretpostavka točna, tada polazeći od arheoloških izvora koji nisu bili dostupni u vrijeme M. Gruševs'kog, ishodište kulture ukrajinskih predaka treba tražiti ne samo u pen'kivskim spomenicima Podniprov"ja, koje su ostavili Anti, nego i u prazkim spomenicima na teritoriju Sjevernog Prykarpattja i Volynja, gdje su otkrivena brojna naselja Sklavina. Tim više je moguće da već

u VIII. – X. st. spomenici Luko-Rajkoveckog tipa, koji su nastali na temelju Prazke kulture Sklavina, nisu zauzimali samo cijelu desnu obalu od Dnipro do Visle te od Prypjati do Karpata i Bukovine, ujedinivši tako sva ljetopisna plemena s desne obale u jednu materijalnu kulturu i postavši jednim od prevagujućih čimbenika Volynčivske i Romenske kulture Siverjana s lijeve obale Dnipro. Od druge se polovice VII. st. i kasnije naziv Anti više ne spominje u pisanim izvorima. Na njih se širi općeniti naziv Slavena. To se odrazilo i na materijalnu kulturu, čiji spomenici ukazuju na prodiranje Sklavina u regije antskog areala. Tako su sva ljetopisna plemena VIII. – X. st. desne obale Dnipro, koja se nalaze unutar granica Luko-Rajkovečke kulture, potomci Sklavina, a pleme Siverjana s lijeve obale nastaje na miješanoj sklavinsko-antskoj osnovi.

Sve to i određuje mjesto Sklavina u onim povijesnim procesima koji su doveli do nastanka etnokulturne zajednice koja je u svom daljnjem razvoju oblikovala nukleus ukrajinskog naroda.

2.6. Podnistrov"je i Prykarpattje – polazna regija velike seobe Slavena

Razdoblje V. – VII. st. u povijesti Slavena nije obilježeno samo završetkom procesa formiranja njihovog etničkog samopotvrđivanja i stvaranja velikih slavenskih saveza. U to vrijeme započinju intenzivne seobe koje su na jugu dosegle duboko unutar Balkanskog poluotoka, a na zapadu međuriječja Odre i Labe, sve do baltičke obale.

Baza izvora za proučavanje tih procesa se značajno proširila kao posljedica interesa za proučavanje većeg broja nalazišta slavenskih kultura ranog srednjeg vijeka nakon Drugog svjetskog rata na teritoriju Istočne i Središnje Europe te usporedbe dobivenih informacija s pisanim izvorima. Njihov početak seže u V. st. n. e. Polazna je regija, odakle su započeli pohodi slavenskih skupina, koji, prema Jordanu, „tada“ (dakle, u VI. st. n. e.) „bijesne

posvuda“, bilo međuriječje Dnipra i Dnistra – na srazu spomenika Prazke i Pen'kivske kulture.

Regija formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura na teritoriju Europe utvrđena je na temelju kartografiranja kompleksa datiranih u V st. Ona se prostirala od gornjeg toka Psla i središnje Desne do Sjevernog Prykarpattja. Pomoću retrospekcije utvrđena je sličnost arheoloških spomenika ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura – od kyjivskog i slavenskog dijela Černjahivske kulture do kasnozarubinecke i zubrycke grupe spomenika – duboko do granice I. tisućljeća n. e. To određuje regiju u kojoj su se odvijali oni povijesni procesi koji su i uzrokovali pojavu velikih slavenskih saveza. Odatle je i započela njihova intenzivna seoba.

Određena premještanja slavenskog stanovništva su se odvijala i ranije. Pod pritiskom plemena Pševorske i Velbarske kulture te, posebice, Geto-Gepida sa sjeverozapada te skupina Sarmata sa sjeveroistoka, jedan se dio nositelja Zarubinecke kulture već krajem I. – II. st. n. e. preselio iz Volynja u Gornje Podnistrov"je te iz središnjeg Dnipra na gornji tok Desne i Sejma. U III. st. n. e. dio stanovništva s područja gornjeg Dnistra dolazi na istok u regije na lijevoj obali Dnipra. Zadnjih su desetljeća otkrivena naselja druge polovice III. – početka IV. st. n. e. u Sumskoj, Poltavskoj, Harkivskoj i Kurskoj oblasti (Boromlja II, Bukreživka II, Ridnyj kraj i dr.) koja se prema svom karakteru, ručno oblikovanom i lončarskom posuđu, fibulama s visokom osovinom (VII. grupa prema Almgrenu), prstenom na vretenu u obliku gljive, konusnim kriglama na okrugloj podlozi i drugim elementima materijalne kulture povezuju sa skupinom černjahivskih spomenika s područja gornjeg Dnistra (Nekrasova, 1990. – S. 150-151; Kropotkin, Obloms'kyj, 1991. Izd. I – S. 75-89; Symonovič, 1984. – Br. 178. – S. 73-80). Na lijevoj su obali oni razmješteni zajedno sa spomenicima Kyjivske kulture. Dosta se često u njihovim kompleksima susreću i fragmenti kyjivske keramike. Iako, sve to ne mijenja postojeće razlike između

njih i kyjivskih naselja koja, u pravilu, nisu koristila lončarsko posuđe i mnoge druge kategorije pronađenog, karakteristične za tu skupinu spomenika i černjahivska sela Gornjeg Podnistrov"ja. Ne postoji osnova za povezivanje spomenika tipa Boromli II s Kyjivskom kulturom. To su spomenici etnički povezanog stanovništva, međutim odnose se na različite kulturne grupe. Istovremeno, oni bez prepreka svjedoče o pojavi slavenskog stanovništva u sastavu nositelja Černjahivske kulture šumostepe.

Još je jedna skupina slavenskih spomenika III. – IV. st. nedavno otkrivena u Budžackoj stepi na području Moldove. Oni su u nizinama Dnistra, Pruta i Dunava potvrđeni naseljima i grobnicama tipa Etulija (Ščerbakova, 1987. – S. 8-13), što je već spomenuto. Ti su spomenici također bliski spomenicima Gornjeg Podnistrov"ja II. – IV. st. n. e. i kasnozarubineckim spomenicima Gornjeg Pobužžja. Zanimljivo je da se regija njihovog razmještaja poklapa s mjestom na kojem je na Peutingerovim tablicama označena jedna od skupina Veneta, kojima su oni i pripadali. Možemo pretpostaviti da je pojava spomenika skupine tipa Etulija u nižem Podunav"ju pokazatelj tih procesa, kao i skupina tipa Boromli s lijeve obale.

Na sebe pažnju obraćaju još dvije skupine spomenika IV. – V. st. otkrivene na teritoriju Slovačke (prjašivski tip) i u Moravskoj (zlehivski tip). One se razlikuju od germanskih naselja te regije po karakteru ručno oblikovanog posuđa. J. Tejral smatra da se pojava navedenih spomenika može objasniti na način da su slavensku ručno oblikovanu keramiku u germansko okruženje donijela ona germanska plemena koja su se vraćala iz regija Sjevernog Prykarpattja (Tejral, 1989. – S. 77-87). Također, ne možemo isključiti da se zajedno s Germanima u te regije preselila i neka skupina Slavena. Ova se tvrdnja čini vjerodostojnijom budući da je teško pretpostaviti da su germanski doseljenici sa sobom prevozili slavensko ručno oblikovano posuđe debelih stijenki. U

posljednje su se vrijeme pojavili analogni spomenici u podunavskom dijelu Srbije.

Selilački su procesi Slavena u II. – IV. st. bili neznajni te su uglavnom nastajali zbog vanjskih razloga. To je bio samo vjesnik one demografske eksplozije koja je u V. – VIII. st. izazvala globalne selilačke procese na teritoriju Europe, koji su ušli u povijest pod nazivom *Velika seoba naroda*. Slaveni su bili jedna od osnovnih pokretačkih snaga tih procesa. I ne može se njih kriviti za to što je njihova djelatnost ostala gotovo neprimijećena u djelima rimskih povjesničara, faktično do VI. st. n. e., no čak su i u kratkim spomenima naglašavali njihovu brojnost. Popunjavanje tih neugodnih praznina leži na arheologiji. Ona se, makar i s prevelikim poteškoćama, uhvatila u koštac s tim uistinu povijesnim zadatkom.

Dakle, velika seoba Slavena, koja se odvila daleko van granica prazavičaja, započela je u ranom srednjem vijeku. Slavska se naselja pojavljuju već u V. st. n. e. na desnoj obali Dnistra, na Prutu i Syretu te u gornjem toku Sejma i Sule.

Prema podacima arheoloških izvora, slavensko se stanovništvo Koločynske kulture u VI – VII st. raselilo na sjever i na sjeveroistok, postupno zauzimajući lijeve pritoke gornjeg Dnipro sve do samog gornjeg toka. U posljednje je vrijeme otkrivena skupina miješanih ugro-finsko-slavenskih spomenika u Saratovskom Povolžju. Ona je poznata pod nazivom Imen'kivska kultura. Tijekom razdoblja Romensko-borševske kulture (VIII. – X. st.) granice slavenskih plemena s lijeve obale Dnipro se šire do bazena Dona. U gornjem se toku Južnog Buga i Srednjeg Podniprova, uključujući lijevu obalu Dnipro, odvija infiltracija nositelja Prazke kulture i njihovih potomaka u regije koje je ranije zauzimala Pen'kivska kultura Anta.

Arheologija je utvrdila procese seobe Slavena (u sjevernom i sjeveroistočnom smjeru), iako oni nisu rasvijetljeni u pisanim izvorima. Slaveni su, prema spoznajama arheologije, postupno prelazili u regije koje je naseljavalo baltičko i ugro-finsko stanovništvo zbog čega se tu pojavljuju novi tipovi spomenika. Najintenzivniji smjer slavenske seobe je bio usmjeren na jug – prema granicama Bizantskog carstva putem, kojim su prošli Goti. Smatramo da je seoba bila uzrokovana istim razlozima koji su nastali s dolaskom Huna u sjeverozapadno Pryčornomor"je. Huni su, pobijedivši Gote, radili pritisak na sva plemena koja su pripadala gotskom ujedinjenju.

Ukoliko se udaljimo od karaktera arheološkog materijala na mjestima slavenske seobe, možemo utvrditi da je u seobi sudjelovalo stanovništvo Prazke i jugozapadnog dijela Pen'kivske kulture, koje je zauzimalo teritorij između Dnipro, sjevernog Prykarpattja i gornje Visle. Arheološki nam izvori (nepostojanje datiranih slavenskih naselja V. st. na teritoriju južne Poljske između Visle i Odre) ne daju osnovu uključiti taj teritorij u regiju iz koje su započeli prvi procesi seobe Slavena na jug i na zapad, iako su oni kasnije zauzeli oblast Povislennja. Samo se na teritoriju Slovačke i Moravske susreću zasebni materijali koji ukazuju na mogućnost seobe u te regije nekih manjih skupina stanovnika Povislennja, ali ne prije VI. st.

Slaveni su se u Podunav"ja i na Balkan raselili iz sjevernog Prykarpattja (Prazka kultura) te s gornjeg toka Južnog Buga i srednjeg Dnipro (Pen'kivska kultura). Oni su se spuštali Prutom, Syretom i pritocima Tyse te su u Podunav"je donijeli prazke i pen'kivske tipove keramike i karakteristične kvadratne nastambe. Međutim, pen'kivska je keramika poznata samo u Donjem Podunav"ju i na Balkanu. Skupine Slavena, koje su se kretale uz Dunav, sa sobom su donijele keramiku prazkog tipa.

Pitanje o vremenu naseljavanja Slavena u međuriječju Dnistra i Dunava, osobito u njegovom donjem dijelu, i dalje čeka svoj odgovor. Kao što je već bilo

rečeno, u najranije pisane izvore koji sadrže podatke o Slavenima-Venetima u Donjem Podunav"ju spadaju Peutingerove tablice – karta putova, koja datira ne kasnije od IV. st. n. e., a najvjerojatnije s kraja III. st. (Niderle, 1956. – S. 36-42). Na karti su Veneti razmješteni između donjeg Dnistra i Dunava uz Sarmate, Gepide, Dačane, Gote i druge etničke skupine. Kasniji se izvori, koji spominju Slavene-Sklavine (Prazka kultura) i Ante (Pen'kivska kultura) u Sjevernom Podunav"ju, odnose na prvu polovicu VI. st. (Jordan – S. 73). Posebice, Prokopije spominje Slavene na sjevernoj obali Dunava. On, za razliku od Jordana, u Podunav"ju ne spominje samo Sklavine, nego i Ante, smatrajući ih jednim narodom (Prokopije iz Cezareje, 1950. – S. 297-298). U vrijeme vladavine cara Justinijana (527. – 565.) Slaveni, Sklavini i Anti su se, prešavši Dunav, već nalazili na teritoriju Bizantskog carstva (Łowmiański, 1964. – S. 262-263).

Slaveni su arheološkim materijalima predstavljeni u nekim naseljima Kulture karpatskih kurgana južno od Dnistra (Kodyn II, Goreča, Rogizna pod Černivcima na gornjem Prutu) u kojima su otkrivene izolirane polukvadratne poluzemunice s kaminskom peći uz ostale, neslavenske tipove nastambi, uključujući i nadzemne (Tymoščuk, 1976. – S. 31-36).

U potpunosti karakteristična slavenska naselja, koja su dobro datirana fibulama, se u V. st. n. e pojavljuju u Popruttju (Kodyn). Spomenicima tog vremena također pripada i naselje Botoșani I u Popruttju nekih 70 – 80 km niže od Kodyna na teritoriju Rumunjske (Rusanova, Tymoščuk, 1984.).

D. Teodor izdvaja na Prutu i Syretu dosta veliku grupu spomenika V – VI st. koji se odnose na tip Costiș-Botoșani (Teodor, 1984. – S. 31-32). Oni se Prutom i Syretom spuštaju do Dunava, pri čemu obuhvaćaju ne samo Moldovu, nego i druge regije uz istočne padine Karpata. Istraživanja naselja poput Botoșana, Costișa, Dodești-Polireșta i dr. su pokazala da su za njih karakteristične poluzemuničke polukvadratne nastambe s kaminskom peći u

jednom kutu. Keramički se kompleksi poluzemunica sastoje se od ručno oblikovane (ćupovi, tave) i lončarske sive glinene keramike (ćupovi, zdjele) analogne posuđu iz Teremciv, Sokola i drugih slavenskih naselja Prydnistrov"ja hunskog doba. U naselju Botoșani je pronađena fibula koja datira iz kasnočernjahijskog doba, ne kasnije od V. st. n. e. Datiranje tih naselja (V. – VI. st.) se potvrđuje i s prisutnosti crvenih glinenih gusto izbrazdanih amfora pronađenih u naseljima Botoșani i Dodești (Teodor, 1978. – Fig. 62: 1, 5, 7).

Ručno oblikovana keramika se tipološki dobro povezuje s posuđem kasnijih slavenskih naselja, kako na teritoriju sjevernog Podunav"ja, tako i na teritoriju sjevernog Prykarpattja. Keramika, koja je izrađena na kolu, slična je posuđu rimskog doba s tog teritorija. Jednako tako treba spomenuti da je, za razliku od Prydnistrov"ja gdje u VI. st. u potpunosti izlazi iz uporabe, lončarska siva glinena keramika u Podunav"ju prisutna i u kasnijim razdobljima (VI. – VII. st.), na spomenicima tipa Ipotești-Cindești-Curel također se susreće, a u značajno manjem broju i u naseljima tipa Suceava-Șipot.

Z. Kurnatowska, koja se posebno bavila proučavanjem slavenskih spomenika Podunav"ja i Balkanskog poluotoka, u potpunosti je u pravu kada smatra da su Slaveni bili dominantni čimbenik tih kultura (Kurnatowska, 1977. – S. 25-31). Ona sa Slavenima povezuje četverokutne poluzemuničke nastambe s kaminskom peći, prazke i pen'kivske tipove ručno oblikovanih ćupova, tave, spaljivanje trupala koje je poznato iz velike grobnice u Sărata-Monteoru. S dačkim i dako-romanskim elementima ona povezuje izolirane poluzemuničke nastambe s ognjištem, pojedine oblike ručno oblikovanog posuđa i lončarsku keramiku koji sežu do provincijskih rimskih tradicija. Z. Kurnatowska također izdvaja bizantske elemente kako u keramici, tako i u predmetima od metala.

Na taj način novi arheološki materijali ne samo da potvrđuju, nego i utvrđuju svjedočanstva pisanih izvora vezana za Slavene sjevernog Podunav"ja. Oni daju osnovu za utvrđivanje početka naseljavanja Slavena u toj regiji u

hunskom razdoblju, ne isključujući mogućnost njihove infiltracije na tim prostorima i u prvoj polovici I. tisućljeća n. e. (spomenici tipa Etulija).

Nedavno su neki rumunjski arheolozi napravili pokušaj interpretacije spomenika tipa Costiș-Botoșani i Ipotești-Cundești-Curel kao naselja samo lokalnog dako-romanskog stanovništva. Pogubnost takve interpretacije je očita. U Dnistarsko-dunavskoj regiji materijalna kultura Slavena čuva ista obilježja kao i u sjevernim regijama Prykarpattja. Niti poluzemuničke nastambe s kamenom peći, koja je bila karakteristična samo za Slavene, niti vodeći oblici keramike (ćupovi prazkog i pen'kivskog tipa, tave) nisu bili poznati u sjevernom Podunav"ju prije nego što su Slaveni ovamo došli. Seoba Slavena u Podunav"ju je bila dugotrajni proces. To je doprinijelo razvoju bliskih kontakata s ostacima mjesnog dako-romanskog stanovništva, koje je pronašlo svoj odraz u materijalnoj kulturi, koja na razini naselja izjednačava kako slavenske, tako i supstratne elemente.

Tijekom VI. st. n. e. Slaveni nisu naseljavali samo lijevu obalu Dunava. Njihove se zasebne grupe naseljavaju i na desnoj obali, o čemu svjedoče naselja Prazke kulture pored sela Nova Černa u Bugarskoj.

U Podunav"ju se Slaveni dijele na dvije skupine i njihove daljnje seobe teku u dva smjera. Jedan se smjer slavenskog stanovništva s keramikom pen'kivskog tipa proteže duboko Balkanskim poluotokom, a drugi s prazkim posuđem se kreće gore Dunavom. Slavenska se naselja Prazke kulture pojavljuju već u VI. st. na teritoriju Moravske i Slovačke (Zeman, 1979. – S. 113-130). Osvojivši gornji tok Dunava, moguće pod navalom Avara, slavenske skupine napreduju dalje na zapad i dosežu gornji tok Labe. Dosta brzo naseljavaju međuriječje Labe i Zale, gdje se krajem VI. – početkom VII. st. pojavljuju naselja tipa Dessay-Mozigkau (Krüger, 1967.).

Obilježja nastambe – kvadratne poluzemunice s kamenom peći ne ostavljaju nikakve sumnje u to da je isto slavensko stanovništvo naseljavalo tu regiju, kao i Moravsku i Slovačku (Hermann, 1984. – S. 3-10). Iako, teško je reći koliko su se daleko na sjeverozapad prostirale te grupe. Prisutnost u Schleswig-Holsteinu slavenskih naselja iz VIII. – IX. st. s analognim nastambama (Kozel, Schuba i dr.) svjedoči o infiltraciji na te prostore manjih grupa Slavena koji su došli iz međuriječja Dnistra i Dunava.

Međutim, oni su u sjevernim regijama Njemačke susreli drugo slavensko stanovništvo koje je predstavljeno nalazištima i naseljima s keramikom tipa Sukiv-Feldberg. Mi smatramo da je sukovska keramika povezana svojim podrije podrijetlom sa spomenicima tipa Dziedzice na teritoriju srednje i sjeverne Poljske. Napredovanje dziedzicke skupine na zapad bilo je masovnije i intenzivnije. Poklapanje sa sukovsko-feldbergskom keramikom je osnova za kasnije horizonte skoro svih nalazišta Meklenburške skupine i teritorija Schleswig-Holstein, u tome smislu i u Starigradu-Oldenburgu, čije je istraživanje provela zajednička njemačko-ukrajinska ekspedicija u kojoj je sudjelovao i autor ovih redaka.

Tako su se na Labi susrele i presjekle dvije selilačke skupine Slavena, prva koja se kretala s juga, s teritorija Moravske, na sjever i druga sa sjeveroistoka, s teritorija Poljske, na zapad. Kao što se vidi, ta okolnost te utjecaj supstratnog germanskog stanovništva i zapadnijih germanskih susjeda stvaraju uvjete za nastanak mnogih novih slavenskih skupina od kojih je svaka imala svoj karakterističan tip keramike. Jedna od njih je plemensko ujedinjenje Vagra s glavnim gradom Starigradom-Oldenburgom, o čemu svjedoče slojevi sa sukovsko-feldbergskog posuđa. Treba spomenuti da među ručno oblikovanim keramičkim oblicima postoje i neki bliski prazkom posuđu, a zasebne, najranije nastambe u Oldenburgu su rubne nastambe s glinenom peći u jednom kutu, što, moguće, ukazuje na očuvanje nekih tradicija izgradnje kuća jugoistočne Europe.

Tako je velika seoba Slavena u ranom srednjem vijeku, usmjerena na Balkan i na zapad, započela na teritoriju Ukrajine, na kojem su se i odvijali osnovni procesi slavenske konsolidacije i formiranja slavenskih plemenskih saveza.

2.7. Duljibski plemenski savez i kritika takozvane teorije Lendzjana

Proces velikog raseljavanja Slavena, koji je započeo u V. st., nije zahvatio svo istočnoslavensko stanovništvo. Veći je dio stanovništva ostao na starom mjestu. Seoba je svojim razvojem stvorila nove kulturno-plemenske saveze.

Duljibi su bili jedno od najranijih istočnoslavenskih plemena koje se odijelilo već u VII st. Ljetopisac ih spominje u vezi napada Avara na to pleme u doba cara Heraklija (610. – 641.): „... ti Obri su ratovali sa Slavenima i mučili su Duljibe, istinske Slavene, i činili su nasilje nad duljibskim ženama.“¹⁰ (*Ipatijivski ljetopis*¹¹, 1962. – S.10) Duljibi, a nakon njih Bužani i Volynjani su zauzimali teritorij zapadnog Volynja i Gornjeg Podnistrov"ja. Na to ukazuju i toponimi nastali od naziva „Duljibi“. S njima se povezuju spomenici Prazke i Luko-Rajkovecke kulture, pronađeni u tim regijama. Iz toga proizlazi da su Duljibi u VI. – VII. st. predstavljali dio, ustvari srž sklavinske, a ne antske zajednice, kako se ranije smatralo.

L. Niderle i drugi povjesničari smatraju „da su nazivi Bužani i Volynjani nastali kasnije nego naziv „Duljibi“ te da označavaju jedno te isto pleme“ (Grekov, 1945. – S. 26). Za razliku od naziva Duljibi, kojeg je B. Grekov smatrao etničkim nazivom, druga su dva naziva nastala od teritorijalnih naziva koji potječu od imena rijeka i sličnih mjesta, poput Volynja i Bus'ka, koja su u svoje vrijeme bila značajna politička i ekonomska središta. Teško je reći kad se sam naziv izmijenio. U svakom slučaju, to se dogodilo prije IX. st., s obzirom na to da su povijesni izvori (Geograf Bawarski, Masudi, Konstantin Porfirogenet) u to vrijeme već znali za Bužane i Volynjane na spomenutom teritoriju (Niderle,

¹⁰ Prijevod s ruskog (op. prev.).

¹¹ Ljetopis iz prve četvrtine XV. st., pronađen u Ipatijivskom monastiru, također poznat pod nazivom Ljetopis ruski (op. prev.).

1956. – S. 156). Oslanjajući se na podatke kyjivskog ljetopisca o borbi Slavena s Avarima, koji su već u sredini VI. st. u Panoniji stvorili svoj kaganat i „vojevali protiv cara Heraklija“¹² (610. – 641.) (*Ipatijivski ljetopis*, – S.10), možemo s uvjerenošću reći da je naziv Duljibi već postojao u to vrijeme. O borbi Duljiba s Avarima svjedoče i drugi povijesni izvori, na primjer tzv. *Kronika Fredegara* (Zbornik antičkih izvora. T. II, 1995. – S. 48), je približno istovremena s tim događajima, a neki znanstvenici, poput B. Zasterove, smatraju da su već 562. – 566. godine Avari, istupivši protiv Franaka, otišli daleko na sjever na teritorij Duljiba, sjevernije od Karpata (Zasterova, 1958. – S. 38-39). O njihovim odnosima sa stanovništvom Volynja svjedoče nalazi u slavenskim naseljima tog teritorija – avarske strijele s tri oštrice i drugi predmeti avarskog tipa (Baran, 1965. – S. 362-363).

Mnogo je specijalnih istraživanja, kako povijesnih, tako i lingvističkih, posvećeno pitanju određivanja teritorija kojeg je zauzimalo pleme Duljiba. Nećemo se zaustavljati na povijesti tih istraživanja, nego ćemo samo reći da većina vodećih znanstvenika slavista (A. Šahmatov, L. Niderle, V. Ključevs'kyj, M. Gruševs'kyj, B. O. Rybakov, G. Łowmiański, B. Grekov, E. Simek, G. Labuda, V. Mavrodin i dr.) povezuje, prema *Ljetopisu*, plemena Duljiba prvenstveno s teritorijem Volynja (Šahmatov, 1919. – S. 25-27; Niderle, 1924. – S. 172-177; Ključevs'kyj, 1937. – S. 103-104; Gruševs'kyj, 1904. – S. 180-183; Łowmiański, 1994. – S. 106-111; Grekov, 1953. – S. 25-29; Simek, 1948. – S. 349-365; Labuda, 1962. – S. 400; Mavrodin, 1946. – S. 61-63).

Teško je odrediti opseg teritorija nasljenog Duljibima. Zbog toga se sada povijesni i toponimski podaci (Barsov, 1885. – S. 102) koji se tiču tog pitanja dopunjuju novim arheološkim izvorima, što povećava mogućnosti istraživanja. Usporedba tih podataka te upravo uzimanje u obzir istraživanja arheoloških spomenika VI. – VII. st. daju nam osnovu govoriti o jedinstvenosti materijalne

¹² Prijevod s ruskog (op. prev.).

kulture stanovništva koje je živjelo u granicama tog teritorija, koji je na sjeveru sezao do Pry"pjati, na zapadu zauzimao bazen Zapadnog Buga i Sjana, na istoku dosezao Dnipro, a na jugu je dosezao bazen gornjeg Dnistra. To, ustvari, proizlazi iz usporedbe karte toponima koji su nastali od naziva „Duljibi“ i karte arheoloških spomenika VI. – VII. st. Uistinu, tu ne možemo ne uzeti u obzir da toponimski naziv „Duljibi“ ponekad prelazi granice duljibskog teritorija (Łowmiański, 1964. – S. 107-108).

Prema M. Barsovu, koji se oslonio na toponimske podatke, Duljibi su zauzimali gornje tokove Južnog i Zapadnog Buga, dosežući na sjeveroistoku do Pry"pjati gdje se nalazi selo Dulbuniv južnije od Rivnog, selo Duljibi na jugoistok od grada Ostroga, između Gannopola i Gušče te selo Duljibi na rijeci Turiji blizu Turijske i Kovel'ske poviti¹³. Njihova su se zapadna i jugozapadna naselja mogla nalaziti između Visle i Dnistra. Tamo pronalazimo lokalitete Duljiba jugozapadno od Lavova između rijeka Zubre i Lype, Duljibi nedaleko od rijeke Strype sjeverno od Čortkova, Duplisky (Dublisky) južno od tog grada, Duljibi na rijeci Stryj nešto više od mjesta Stryja i selo Dulonben (Duluben) na Visloku Visljanskom jugozapadno od grada Jasla (Barsov, 1885. – S. 102). Posljednji naziv G. Łowmiański navodi kao selo Dulabka (Łowmiański, 1964. – S. 109). Kod G. Łowmiańskog sumnju ne izaziva duljibska geneza naziva otoka Duljibi koji se nalazi na desnoj obali Pry"pjati južno od Pins'ka. On se spominje u dokumentima Sigismunda I. 1523. – 1524. (Łowmiański, 1964. – S. 102).

Istovremeno, navedeni autor smatra da su toponimski nazivi „Duljibi“ mogli prijeći granice duljibskog teritorija. Zbog toga pronalazimo toponime poput sela Duljibi na rijeci Duljibi, pritoku Berezyne, Dolobsko jezero u blizini Kyjiva, koje je u *Ljetopisu* dobilo naziv Duljibsko jezero (Łowmiański, 1964. – S. 102) te druge nazive nastale od naziva „Duljibi“, smještene u sjeveroistočnom dijelu Kyjivske Rusi, daleko od osnovnog duljibskog teritorija, koje on smatra

¹³ Administrativno-teritorijalna jedinica na teritoriju Ukrajine koja u Hrvatskoj odgovara općini (op. prev.).

novotvorenicama nastalim s obzirom na to da su na tom prostoru u to doba živjeli porobljeni Duljibi. Možemo se složiti s time da su spomenuti toponimi nastali kao posljedica seobe određenog djela stanovništva iz zapadnog Volynja u sjeveroistočni dio Rusi, iako nije nužno da su bili porobljeni.

Arheološki materijali ne daju osnovu reći nešto određeno o prodoru Duljiba dublje u regije sjeveroistočne Rusi. Međutim, daju niz informacija o infiltraciji nekih grupa stanovništva iz Volynja i Prykarpattja na lijevu obalu Dnipro.

Na sebe skreće pažnju bliskost spomenika VI. – VII. st. zapadnog Volynja i Gornjeg Podnistrov"ja sa spomenicima koji su se pojavili južno od Karpata te određenih skupina ranosrednjovjekovnih spomenika jugoistočnih regija Poljske (Budinský-Krička, 1961. – S. 366-367); Borkowski, 1940. – S. 1 i dalje; Marciniak, 1938. – Tabl. XXIV. 1-6).

Kao što je poznato, infiltracija stanovništva, koje je živjelo u međuriječju gornjeg Dnistra i Zapadnog Buga, na zapad započela je već u drugoj četvrtini I. tisućljeća. U to se vrijeme na gornjem toku Visle pojavljuju spomenici černjahivskog tipa poznati s mnogo lokaliteta (Reiman, 1936. – S. 147-174). Zajedno s lončarskom keramikom, karakterističnom za širok teritorij, u naseljima Zloti Sandomyrske poviti i Igolom"ji – Mehivske poviti istupa ručno oblikovana keramika (Marciniak, 1938. – S. 234-255. Tabl. 35, 4, 17, 17, 1, 2; Kostrzewski, Chmielewski, Jazdewski K., 1965. – S. 288) koja se ne razlikuje od ručno oblikovanog posuda iz naselja Ripniv II, Čerepyna i drugih spomenika černjahivskog tipa gornjeg Podnistrov"ja. U Zloti i Mogyli kod Krakova su pronađene ukopane nastambe i gospodarske jame kakve imaju i analogna naselja VI. – VII. st. u sjevernom Prykarpattju. U trećoj je četvrtini I. tisućljeća taj proces tekao aktivnije i obuhvatio daljnje regije Središnje i Južne Europe, o čemu svjedoče povijesni i arheološki izvori.

Pojava na teritoriju Češke i Slovačke u VI. – VII. st. spomenika koji se prema karakteristikama nastamba, pogrebnom ritualu, keramici i drugim predmetima ne razlikuju od sinkronih spomenika Gornjeg Dnistra i Volynja povezana je sa seobom na spomenuti teritorij dijela slavenskih plemena koja su prije toga živjela sjeverno od Karpata, o čemu se već govorilo. Do takvog je zaključka, na osnovi analize povijesnih izvora, provedene neovisno o arheološkim istraživanjima, došao niz povjesničara, posebice E. Simek, G. Łowmiański i G. Labuda, koji povezuju pojavu plemena Duljiba na teritoriju Češke sa seobom u te regije dijela istočnoslavenskog plemena tog naziva koje se podijelilo na zasebne dijelove i ušlo u sastav kako Istočnih, tako i Zapadnih Slavena (Simek, 1984. – S. 349-365; Łowmiański, 1964. – S. 106-111; Labuda, 1962. – S. 400).

V. Ključevs'kyj, B. Grekov, L. Niderle, M. Deržavin i drugi istraživači slavenskih spomenika su, bazirajući se na pisanim izvorima avarskih autora, posebice Masudi, o plemenu Valynjana koje je imalo svog kneza i kojem su se odavno pokorila druga slavenska plemena, došli do zaključka o postojanju od VI. st. plemenskog saveza istočnoslavenskih plemena koji su se ujedinili oko plemena Duljiba na teritoriju Volynja i Prykarpattja (Ključevs'kyj, 1937. – S. 103-104; Grekov, 1953. – S. 442-443; Niderle, 1924. – S. 173-177; Deržavin, 1946. – S. 14-15).

V. Sedov smatra da su u plemenski savez Duljiba u trećoj četvrtini I. tisućljeća ušla plemena Derevljana, Volynjana, Poljana pa čak i južni dio Dregovyča (Sedov, 1982. – S. 93).

V. Ključevs'kyj piše da u Prykarpattju „u VI. st. susrećemo veliki vojni savez pod vodstvom kneza Duljibâ ... Taj vojni savez je činjenica koju možemo staviti na početak naše povijesti. Ona je započela na samom kraju VI. st. u jugozapadnom kutku naše zemlje, na sjevernim obroncima i predgorju Karpata“ (Ključevs'kyj, 1937. – S. 103-104). B. Grekov i V. Mavrodin smatraju to pleme

početnom etapom državnosti Istočnih Slavena (Grekov, 1945. – S. 29; Mavrodyn, 1946. – S. 62).

Arheološka istraživanja niza slavenskih naselja iz sredine I. tisućljeća na Volynju i Prykarpattju, posebice utvrđenog naselja VI. – VII. st. u selu Zymne nedaleko od Volodymyra-Volynskog koje je bilo značajni proizvodno središte, dopunjuju pretpostavke povjesničara s obzirom na to da daju materijale koji svjedoče da su na tom teritoriju već tada postojali takvi društveno-ekonomski preduvjeti zbog kojih je nastanak plemenskih saveza bio moguć. Međutim, arheološki materijali ne daju nikakve podatke vezane za mogućnost utvrđivanja Duljiba i Anta koji su predstavljeni Pen'kivskom kulturom. U taj je savez plemena, koji je bio dio Sklavina, na jednoj od etapa moglo ući stanovništvo istočnog Volynja, koji je predstavljen spomenicima tipa Korčak (Rusanova, 1976. – S. 39-50; 576-582). Arheološki materijali daju nam osnovu ovamo uključiti i plemena koja su živjela na donjem Dnistru i Južnom Bugu. L. Niderle i M. Barsov također svrstavaju južno Pobužžja među teritorije Duljiba (Niderle, 1956. – S. 155-156; Barsov, 1885. – S. 102).

Neki poljski znanstvenici negiraju postojanje duljibskog saveza istočnoslavenskih plemena na teritoriju zapadnog Pobužžja (Jakimowicz, 1953.; Kuczyński, 1962. – S. 251; Persowski, 1962.; Skrzypek, 1962.). Tako R. Jakimowicz piše da pleme Duljiba treba izbrisati iz povijesti Volynja, a možda i potpuno iz povijesti Istočnih Slavena (Jakimowicz, 1953. – S. 15). Podržali su ga S. Kuczyński, J. Skrzypek i F. Persowski koji se trude pobiti povijesne izvore koji se odnose na plemena Duljiba i njegovih kasnijih naziva – Bužani, Volynjani i Lučani, smatrajući da nije postojao nikakav savez Istočnih Slavena pod vodstvom Duljiba preko Zapadnog Buga (Kuczyński, 1962. – S. 238-240; Skrzypek, 1962. – S. 126-127; Persowski, 1962. – S. 31). Ocjenjujući spomenutu koncepciju, ne možemo ne zamijetiti njenu tendenciju koja se pojavljuje u pristupu autora prema ocjeni onih povijesnih izvora koji se tiču

istočnoslavenskih plemena, posebice njihove jugozapadne grupe – Duljiba-Bužana-Volynjana i nekritičke interpretacije poznatog o plemenu Lendzjana (Kuczyński, 1962. – S. 239-240). S. Kuczyński je iznio niz pretpostavki, koje su daleke od povijesnih činjenica, prema kojima su slavenska plemena, koja su živjela preko Zapadnog Buga i koje on naziva izmišljenim terminom „bužanska“, do X. st. spadala u „zajednicu“ lendzjanskih plemena. Ta „zajednica“ je uključivala, po njegovom mišljenju, i „plemena“ koja su živjela iznad gornje i srednje Visle i druga te su činila istočni dio kasnije države P"jasta (Kuczyński, 1962. – S. 239-240). Tako S. Kuczyński pokušava zamijeniti duljibski savez plemena zajednicom Lendzjana.

Geograf Bawarski spominje pleme Lendzjana tek u IX. st. pod nazivom Lendizi (Persowski, 1962. – S. 87), a u X st. Konstantin Porfirogenet spominje pleme Lenzananoi (Constantine Porphyrogenetus, 1949. – S. 56, 68). Fragmentiranost tih svjedočenja i njihova udaljenost u značajnom vremenskom odsječku ne daju nam priliku ustanoviti radi li se o jednom te istom plemenu ili o različitim plemenima. U ranijim se izvorima to pleme ne spominje, dakle nedostaju bilo kakvi podaci koji bi ga povezali s događajima koji su se dogodili prije IX. – X. st. Nema jasnih podataka o tome na kojem je teritoriju to pleme živjelo te kojoj je skupini Slavena pripadalo – zapadnoj ili istočnoj. Nedostatak pisanih izvora vezanih za pleme izrodio je mnogo hipoteza koje su često suprotne. Čak su i sami poljski znanstvenici iznijeli mnogo suprotnih mišljenja o teritoriju tog plemena i njegovom mjestu među drugim slavenskim plemenima.

Tako K. Tymieniecki uključuje Lendzjane u pleme Poljana koje je živjelo na teritoriju Velikopoljske i smatra ih jednim od tvoraca plemenske države iznad Varte (Tymieniecki, 1959.; Tymieniecki, 1946.). G. Łowmiański se pridržava stava da su Lendzjani živjeli na Sandomyrskoj zemlji i platili danak Kyjivskoj državi (Łowmiański, 1964. – S. 66, 106), dok J. Widajewicz smatra da je to jedno od ruskih plemena (Widajewicz, 1952. – S. 43-46). Češki slavist L.

Niderle izjednačava pleme Lenzaneni Konstantina Porfirogeneta s Lučanima (Niderle, 1956. – S. 156). U korist zapadne prisutnosti Lendzjana ukazuje izjednačavanje tog naziva s Ljasima krajem X. – XI. st. (Parczewski, 1991. – S. 38).

Tako pitanje tko su bili Lendizi Geografa Bawarskog i Lenzaneni Konstantina Porfirogeneta te koji su teritorij zauzimali ostaje nerazjašnjeno. Ti su izvori previše fragmentarni da bi se na osnovi njih mogla stvoriti ikakva, više ili manje vjerodostojna, koncepcija i ni u kojem se slučaju ne suprotstavlja izravnim detaljima iz *Ljetopisa* o Duljibima – prethodnicima Bužana i Volynjana, koji su živjeli na Zapadnom Bugu, što je potvrđeno nizom drugih povijesnih izvora te lingvističkim podacima. Sada granice duljibskog teritorija određuju arheološki spomenici VI. – VII. st. M. Parczewski, analizirajući spomenike Prazke kulture jugoistočne Poljske, izdvaja nekoliko skupina, a jedna od njih je i Jaselsko-sanocka, po njegovom mišljenju, bliža istočnoj skupini spomenika, nego zapadnoj (Parczewski, 1991. – S. 36). Otkriće prazkih naselja V. st. na gornjem Dnistru, a u jugoistočnoj regiji Poljske ne ranijih od VI. – VII. st., uvjerljivo svjedoči o smjeru seobe Sklavina-Duljiba na zapad, a ne na suprotnu stranu. Osim toga, zadnjih su desetljeća na teritoriju središnje i sjeverne Poljske otkrivena mnogobrojna naselja svojevrzne Dziedzicke kulture VI. – VII. st. koja doseže do središnje Visle i predstavlja plemena zapadnog djela Slavena-Veneta. Po našem mišljenju, perspektivnije je tražiti pretke Lendzjana i Visljana u tom kulturnom arealu, nego u sredini Sklavina-Duljiba ili Hrvata. Duljibski plemenski savez nije dugo trajao. Raspao se na zasebna plemena, tako da nije ni dosegao svoj državni vrhunac.

Poglavlje 3

O. M. PRYHODNJUK

ISTOČNI KARPATI VIII. – IX. ST.

U povijesti slavenstva važno je razdoblje koje je prethodilo stvaranju prve istočnoslavenske države – Rusi-Ukrajine. To je bilo razdoblje plemenskih kneževina, teritorijalno-političkih tvorevina jedinog istočnoslavenskog etničkog jedinstva. Na desnoj obali Ukrajine lokalizirani su Poljani, Derevljani, Duljibi, Ulyči, Tyverci i Hrvati. Svaka se grupa, koja je tvorila kneževinu, razlikovala određenim razlikama u duhovnoj i materijalnoj kulturi, na što je pažnju skrenuo Nestor Ljetopisac, koji je ukazao na to da su „(Sva plemena) imala svoje običaje i zakone svojih predaka te zapovijedi i svako je imalo svoju narav“ (*Ljetopis ruski*¹⁴, 1989. – S. 8). Međutim, jedinstvo istočnog slavenstva je nadmašivalo te razlike koje je spomenuo Ljetopisac. Upravo je zajedništvo etnopovijesnog procesa, koji se odvijao na terenu Ukrajine u drugoj polovici I. tisućljeća n.e., dovelo do konsolidacije istočnoslavenskih plemena.

Ljetopisna su svjedočanstva o Slavenima prije razdoblja države djelomična i nepotpuna. Na njihovoj je osnovi teško stvoriti potpunu sliku povijesnog razvoja društva, rekonstruirati njegov kulturni i duhovni život. To se može napraviti samo opširnim proučavanjem arheoloških izvora koji su u Ukrajini postali dobro poznati tek poslije Drugog svjetskog rata. V. Gončarov je prvi 1946. godine otkrio i istražio naselja posljednje četvrtine I tisućljeća n.e. u dijelu Luka blizu sela Rajky na Volynju (Gončarov, 1963. – S. 283-315). Kasnije se broj takvih spomenika na Volynju povećao zahvaljujući radovima I. Rusanove, J. Kuharenka i drugih (Rusanova. – 1973; Kuharenko, – 1963. – S. 316-319). Opširan posao je izveden prema njihovim istraživanjima. D. Berezovec', O. Pryhodnjuk, V. Petrašenko i drugi u Srednjem Podniprovu

¹⁴ Ljetopis iz prve četvrtine XV. st., pronađen u Ipatijivskom monastiru (op. prev.).

(Berezovec, 1962. – S. 145-208; Pryhodnjuk, 1980.; Maksymov, Petrašenko, 1988.) te I. Rafalovyč u Moldovi (Rafalovyč, 1972.). Na teritoriju koji direktno pripada Ukrajinskim Karpatima spomenike posljednje četvrtine I. tisućljeća n. e. iskapali su M. Kučera i V. Aulih na L'vivščyni (Kučera, 1962. – S. 3-56; Aulih, 1963. – S. 366-381) te I. Vynkokur, L. Vakulenko i O. Pryhodnjuk na lijevoj obali Srednjeg Podnistrov"ja (Vakulenko, Pryhodnjuk, 1984.). Slavenski su spomenici posljednje četvrtine I. tisućljeća n. e., kao posljedica tih i drugih iskapanja na teritoriju desne obale Ukrajine, postali dobro poznati te su izdvojeni u Luko-Rajkovecku kulturu.

Ukrajinsko Peredkarpattje, koje se prema geografskom smještaju nalazi u Karpatsko-dunavskom bazenu, je jedan od teritorija na kojem su Slaveni živjeli od najdavnijih vremena. Jednako su tako kroz dugi vremenski period spomenici druge polovice I. tisućljeća n. e. ostali nedovoljno istraženi. Njihova su opširna arheološka iskapanja započela tek krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća (sl. 1). Osnovni posao u istraživanju slavenskih spomenika VIII. – IX. st. napravile su ekspedicije Černiveckog državnog univerziteta i Černiveckog etnografskog muzeja pod vodstvom B. Tymoščuka i L. Myhajlyne. Iskapala su se naselja u okolini sela Šyroka Poljana, Bila i grada Čerivci (Klokučka); Červona Dibrova, grobnice nedaleko od sela Revna i Čornivke (Tymoščuk, 1976. – S. 6; Myhajlyna, Tymoščuk, 1983. – S. 206). Slavenske objekte VIII. st. pronašla je ekspedicija Arheološkog instituta Akademije znanosti nekadašnjeg SSSR-a, pod vodstvom I. Rusanove, u blizini sela Kodyn (Rusanova, Tymoščuk, 1984.). Ekspedicija Arheološkog instituta Nacionalne akademije znanosti Ukrajine, pod vodstvom L. Vakulenska i O. Pryhodnjuka iskopala je utvrđeno naselje iz VIII. st. u okolini sela Voskresinci na Kolomyjščyni (Vakulenko, Pryhodnjuk, 1990. – S. 60-61).

Istočni Slaveni su kroz Karpatske prijelaze, koje su osvojili još u brončanom dobu (Koval', 1993. – S. 122 -129), dosta lagano pristizali i na

teritorij Zakarpattja. Već u prvoj polovici I. tisućljeća n. e. tamo je živjela zajednica koja je očuvala spomenike Kulture karpatskih kurgana te čiji je osnovni areal bilo Ukrajinsko Peredkarpattje (Vakulenko, 1977. – S. 140). Sredinom I. tisućljeća n. e. u Zakarpattju se pojavljuje istočnoslavensko stanovništvo koje je ovamo donijelo Prazko-korčaksku kulturu (Penjak, 1988. – S. 174-181). Postupno je ona prerasla u kulturu posljednje četvrtine I. tisućljeća n. e. koja je, prema materijalnim obilježjima, jako bliska s Luko-Rajkoveckom kulturom. Međutim, u njoj je prisutan dosta osjetan utjecaj Zapadnih Slavena.

Istraživanja slavenskih spomenika u Zakarpattju započela su u poslijeratnim godinama radovima Užgorodskog etnografskog muzeja pod vodstvom K. Bernjakovyča (Bernjakovyč, 1957. – S. 435-455). Potom su značajan uspjeh u proučavanju ranosrednjovjekovnih slavenskih spomenika postigle ekspedicije Užgorodskog etnografskog muzeja i Užgorodskog državnog sveučilišta pod vodstvom S. Penjaka i V. Kotygoroška (Penjak, 1968. – S. 585-604; Penjak, 1980.; Kotygoroško, 1977. – S. 81-102). U istočnim regijama Mađarske, koje direktno pripadaju Ukrajinskom Zakarpattju, slavenska naselja uspješno proučava ekspedicija Arheološkog instituta Nacionalne akademije znanosti Mađarske, koju su utemeljili I. Erdeli i J. Symonova (Erdeli, Symonova, 1988. – S. 240-244).

Danas sa sigurnošću možemo tvrditi da je neprekidan proces slavenske etnogeneze na Prykarpattju lagano tekao tijekom cijele druge polovice I. tisućljeća n. e. i u sljedećim razdobljima. Trag tome nalazimo na mnogo slavenskih spomenika, posebice na materijalima naselja Kodyn smještenog na teritoriju Černivecke oblasti u bazenu rijeke Prut. Tamo je arheološkim materijalima potvrđena veza između stanovništva Kulture karpatskih kurgana (II. – početak V. st.), Prazko-korčakske kulture (V. – VII. st.) te Luko-Rajkovecke kulture (VIII. – IX. st.).

B. Tymoščuk napominje da „je u predgorju Karpata život tekao spokojnije. Taj teritorij, pokriven humcima i gustim šumama, podijeljen dubokim jarugama i gustom mrežom rijeka, bio je manje podložen vanjskim utjecajima te bolje zaštićen od napada nomada južnih stepa. Tu su se, dulje nego na drugim mjestima, očuvali konzervativni način života, davne tradicije i nasljedna obilježja u razvoju materijalne kulture“ (Tymoščuk, 1976. – S. 4).

Arheološka kultura Slavena Istočnih Karpata bila je gotovo identična kulturi Slavena s Pravoberežžja. Kao i na drugim teritorijima, spomenici VIII. – IX. st. iz Peredkarpattja su oskudni predmetima koji su izrađeni od crnih i raznobojnih metala. Međutim, poljoprivredni karakter slavenskih plemena Karpatskog bazena se fiksira prema obilježjima raonika – željeznih krajeva drvenih rala. Raonik, pronađen u naselju Fedorovo na Zakarpattju, izrađen je od cijelog komada metala. U njegovom je gornjem dijelu, savijanjem krajeva, napravljen otvor za postavljanje na drveni plug. Otvor i oštrica su bili skoro iste širine. Njegova dužina je iznosila 12,3 cm, širina – 5,5 cm, a dužina oštrice 6,8 cm (Kotygoroško, 1977. – S. 90; sl. 9, 31). Većih dimenzija i savršeniji bio je raonik pronađen u utvrđenom naselju u Revnomu. Oštrica je bila asimetrična, trokutastog oblika, značajno šira od prstena (sl. 2, 6). Pomoću pluga s takvim krajem zemlja se mogla i prevrtati, a ne samo razrahliti.

Poljoprivredni karakter gospodarstva slavenskog stanovništva Peredkarpattja potvrđuju i drugi pronalasci. U Dobrynivskom utvrđenom naselju (Tymoščuk, 1976. – S. 43. sl. 32) i u naselju u Revnomu pronađen je po jedan željezni srp koji je svojim oblikom sličan suvremenima (sl. 2, 5).

Osobitu pažnju zaslužio je ključ, (sl. 2, 2), koji je posvjedočio nejednakost imetka stanovnika naselja, pronađen u Revnom. Pronalazak mamuza je dokaz postojanja konjice kod davnih Slavena. One su pronađene u naselju u Revnom (sl. 2, 9) i u utvrđenom naselju Dobrynivcjah. Mamuze su imale piramidalne oštrice i poluovalne lukove s koljenastim kukama. Oštrica i luk su smješteni na

jednoj površini. U Dobrynivcima je pronađena još jedna slična mamuza na čijim su spljoštenim krajevima bila po dva otvora (Tymoščuk, 1976. – S. 43. sl. 18, 38).

Malobrojnu kolekciju čine različiti predmeti izrađeni od željeza: noževi (sl. 2, 3), udice za ribolov, kremenje, oštrice strijela i drugi predmeti. Usporedno se u slavenskim naseljima često susreću okrugli kameni mlinovi koji su se koristili za mljevenje zrnja. Gornji kameni kotači mlina imali su udubljenu, a donji ispupčenu površinu. Njihov promjer iznosi od 35 – 45 cm. S obradom kože povezana su šila od kosti i lopatice od kosti koje su se koristile za uklanjanje unutarnjeg sloja kože. One su izrađene od jelenjih rogova (Tymoščuk, 1976. – S. 43. sl. 18, 17 – 18). Jako se rijetko susreću predmeti od stakla. Staklena je bila perla kubičnog oblika, ornamentirana plavim „očima“ na bijeloj vrpici, pronađena u naselju Orsijevo u Zakarpattju (Kotygoroško, 1977. – S. 90. al. 9, 39). Ona datira iz VIII. – IX. st. Dosta često se u slavenskim naseljima susreće keramičko prstenje. Ono je pretežito bikonično ili okruglo (sl. 2, 11, 12). U Dobrynivskom utvrđenom naselju pronađeno je prstenje napravljeno od metala na tokarskom stolu, a kraj sela Dynivci – riznica keramičkog prstenja (Tymoščuk, 1976. – S. 105). Neki od njih ornamentirani su cik-cak linijama, crtežima i križevima. Švelje su imale vretena s vlastitim znakom.

Za spomenike Luko-Rajkovecke kulture karakteristična je ručno oblikovana i keramika izrađena na lončarskom kolu. Ona nastaje kao posljedica daljnjeg razvoja ručno oblikovanog posuđa kulture prazko-korčakskog tipa. Posuđe je pretežito predstavljeno kuhinjskim ćupovima srednje veličine s neravnom površinom. Posuđe je tamno ili svijetlo smeđe s neravnomjernim tragovima paljenja. Možda su ga palili u pećima u nastambi ili na otvorenim ognjištima. Ćupovi su bili pretežito uskih proporcija sa širokim grlom, kratkim, podignutim vanjskim vjenčićima i tijelom nalik konusu. Maksimalno proširenje

nalazi se na gornjoj trećini visine. Rub vijenaca je odrezan, često s prstenastim kopčama i urezima.

Kod najranijih spomenika susrećemo isključivo ručno oblikovano posuđe (sl. 3, 1-6, 8). Osim ćupova, ponegdje susrećemo i konusne zdjele (sl. 3, 7, 9), tave i žeravnike. Glini su bila dodana krupna zrna šamota ili komadi stijena i minerala, koji su, izbijajući na površinu, činili površinu posuđa neujednačenom. Takva keramika pronađena je u naseljima i utvrdama u Kodynu, Korostuvat, Revnom, Gorišnim Šerivcima itd. (sl. 3, 1-12). Objekti i spomenici s analognim ručno oblikovanim predmetima datiraju s kraja VII. – VIII. st. n. e. Iz tog vremena datiraju poluzemunice iz sela Sahnivka u Nižem Porossju, što je utvrđeno geomagnetskom metodom (Pryhodnjuk, 1976. – S. 101-119). U naselju Hanska u Moldovi u jednoj od poluzemunica s ručno oblikovanim posuđem Luko-Rajkovecke kulture pronađene su dvije lijevane antropomorfne fibule s dva štita iz VIII. st. (Rafalovyč, 1972. – S. 33, sl. 3, 2, 3). Ručno oblikovano posuđe nastavlja i dalje dominirati među slavenskim keramičkim kompleksima. Prema obliku i tehnologiji izrade ono se gotovo ne razlikuje od posuđa prethodnog razdoblja. Međutim, krajem VIII. – početkom IX. st. pojavljuju se ćupovi, napravljeni na sporom lončarskom kolu, koji izrastaju iz ručno oblikovanih keramičkih oblika prijašnjeg razdoblja. Lončarsko neornamentirano posuđe se rijetko susreće (sl. 4, 1). Pretežito je njihovo tijelo ornamentirano linijsko-valovitim ornamentima (sl. 4, 2-9). Objekti s takvim predmetima ručne i lončarske keramičke izrade odnose se na kraj VIII. – IX. (početak X. st.). Dokaz toga su željezne mamuze iz Dobrynivcja i Revnog koje datiraju iz VIII. – IX. i IX. – X. st. (Kirpičnikov, 1973. – S. 57, 64). Na IX. – početak X. st. odnose se i dobro datirani objekti s analognim keramičkim predmetima iz naselja Monastyr'ok u Srednjem Podniprovu (Maksymov, Petrašenko, 1988. – S. 92-94).

Ručno oblikovani i lončarski kompleksi Zakarpatske Ukrajine jako su bliski posuđu Peredkarpattja. Vodeći oblici tog prostora su ćupovi uskih proporcija s dobro uzdignutim vjenčićima. Pronađeni su u naseljima Fedorovo I, Petrovo, Orisijevo i na drugim mjestima (Kotygoroško, 1977. – S. 86, sl. 6, 8; S. 91. sl. 10, 1, 2, 4-7, 11, 14-18). To je ono posuđe koje je direktno analogno keramičkim predmetima Luko-Rajkovecke kulture. Međutim, na Zakarpattju postoje posebni predmeti koji oblikom teže zapadnoslavenskim spomenicima. Posebice, lončarski ćupovi okruglog oblika s visokim plećima i produljenim uzdignutim vjenčićima, koji su pronadjeni u naseljima Čepa, Fedorovo I, (Kotygoroško, 1977. – S. 91. sl. 10, 3, 8, 9, 19), analogni su predmetima u Slovačkoj (Čilinska, 1966. Tabl. LXV). U Slovačkoj postoje analogni predmeti ćupovima uskih proporcija s profiliranim vjenčićima (Kotygoroško, 1977. – S. 91. sl. 10, 12, 13; (Vendtotova, Rejnohec, 1963. – S. 244. Obr. 4, 6)). Dakle, većina predmeta iz Zakarpattja je imala istočnoslavenske prototipove. Istovremeno je tamo osjetan utjecaj lončarstva Zapadnih Slavena.

Kao i na drugim istočnoslavenskim teritorijima, osnovni tip naselja Luko-Rajkovecke kulture u Karpatskom bazenu bila su naselja otvorenog tipa koja su se nalazila u blizini izvora vode. Ona su pretežito zauzimala dijelove zemlje zaštićene šumama, gudurama, humcima i močvarama. Po veličini su ta naselja bila različita. Pronađena su potpuno mala naselja – površine do 0,5 ha koja su brojala od dvije do pet sinkronih nastambi. Većina naselja (površine do 1 ha) brojala je od 6 – 10 istovremenih nastambi koje su se grupirale oko jednog gospodarskog dvorišta. Poznata su i velika naselja, površine do 10 ha, u kojima je istovremeno funkcioniralo od nekoliko desetaka do stotinu nastamba. Takva su se naselja, u pravilu, koncentrirala u grupama od tri – sedam zajedno. Velika naselja zauzimaju centralno mjesto. Stanovnici takvih gnijezda-naselja predstavljali su seosku zajednicu, a centralno naselje imalo je ulogu centra zajednice. Tamo se koncentriralo obrtništvo zajednice (Tymoščuk, 1990. – S.

15). Često su ulogu središta izvršavala utvrđena naselja. Takva gnijezda naselja na Peredkarpattju su poznata u blizini sela Kodyn, Raškiv, Revne, Čornivka i na drugim mjestima.

Četverokutne poluzemunice s kaminskom peći u jednom od kutova su bile jedini tip istočnoslavenskih nastambi. Usklađivanje slavenske gradnje nastambi ukazuje na etnografsko zajedništvo istočnog slavenstva, njihovu kulturnu i etničku konsolidaciju. Općenito, nastamba je važan čimbenik koji odražava svakodnevnicu, društvene odnose i gospodarsku djelatnost društva. Pretežita većina nastambi Luko-Rajkovečke kulture s teritorija Peredkarpattja bila je četverokutna u profilu, površinom oko 16 m², s osnovom ukopanom u tlo. Nastambe su se zagrijavale kamenim pećima. Od drugih elemenata njihovog unutarnjeg uređenja pronađene su jame uz peć i gospodarske jame te zemljani „ležajevi“.

Tijekom iskapanja su se sakupili podaci o konstrukciji zidova slavenskih poluzemunica. U nekima od njih u kutovima i po sredini zidova pronađene su jame od stupova, što ukazuje na konstrukciju zidova u obliku okvira. U naselju u Revnom su čak pronađene izgorjele nastambe u kojima su se sačuvali ostaci takvog okvira. Okvir su ponekad premazivali glinom, čiji se tragovi u obliku spaljene žbuke ponekad pronalaze pri iskapanjima (Tymoščuk, 1976. – S. 53. sl. 20, 1, 2). Okvir se sastojao od greda koje su bile postavljene jedna uz drugu po svoj dužini zidova. One su ležale uz zidove zemljanog iskopa i pridržavale su se od sredine vertikalnim zemljanim potpornjima koji su bili ukopani u pod nastambe. U drugoj je nastambi u Revnom otkriveno da su se u drvenim vertikalnim stupovima radili uzdužni otvori u koje su se pomoću naoštrenih krajeva stavljali drveni blokovi. Treći su način bili zidovi od drvenih greda. Drvene grede su se međusobno mogle povezati tehnikom „u oblo“ ili „u ravno“. Vijenci greda su se uklapali u okvir na razini nastambe i povisivali su se do

potrebne visine. Ostaci zidova od greda pronađeni su u naselju u Dobrynivcima (Tymoščuk, 1976. – S. 53. sl. 20, 3).

Pojava zidova ukopanih u tlo te nadzemnih dijelova zidova je konstrukcijska osobitost slavenskih poluzemunica. Zidovi od drvenih greda, ali i okvirni zidovi s korištenjem potpornja sa žljebovima zidova nisu predstavljali velike poteškoće pri gradnji nadzemnog dijela. Takva nastamba od greda ili okvir mogli su samostalno stajati nad zemljom bez dodavanja ikakvih potpornja. Druga je stvar bila s okvirom koji se u donjem dijelu fiksirao zemljanim zidićima iskopa i unutarnjim potpornjima. Postoje zanimljivi materijali za razumijevanje konstrukcije zidova takvih poluzemunica (Pryhodnjuk, 1971. – S. 34. sl. 6). Na njihovoj osnovi te na osnovi arheoloških podataka, možemo tvrditi da se nadzemni dio takvog okvira s vanjske strane pridržavao nasipima zemlje, a s unutarnje vertikalnim potpornjima.

Slavenske nastambe imale su kosi krov. Na sredini bočnih zidova stavljali su se visoki držači na koje se postavljalo drvo koje je služilo kao greben krova. Na greben i na gornji kraj zidova postavljao se drveni okvir koji su prekrivali slamom. Strop u takvim nastambama nije postojao. One su se zagrijavale dimom. Kako bi dim izašao iz nastambe, gradili su malen prozor (sl. 5). U poluzemunicama sa zidovima nasipanim zemljom, kosi krov je mogao biti samo drveno-zemljan. Možda su zemljani pokrov i nasipi po zidovima tvorili jednu površinu koja je pod pravim kutom dosezala površinu tla (sl. 6). To je sprječavalo odnošenje zemlje s kosog krova. Pojavu drveno-zemljanog krova u slavenskim naseljima posvjedočio je arapski pisac Ibn-Rusta koji je napisao da svaki Slaven „radi sebi u zemlji nešto slično podrumu kraj kojeg radi drveni krov ... i na krov stavlja zemlju.“ (Garkavy, 1870. – S. 264). Pomoću modeliranja i računanja utvrđeno je da je visina slavenskih poluzemunica od podloge do grebena krova iznosila skoro 3 m (Pryhodnjuk, 1975. – S. 24).

Malo je toga poznato o unutarnjoj opremljenosti slavenskih nastambi. Osim kaminskih peći, ognjišta, gospodarskih jama i jama uz peći, ništa drugo nije pronađeno. Samo u naselju Perebykivci II između peći i jednog od zidova pronađeni su izgorjeli ostaci drvenih dasaka (Tymoščuk, 1976. – S. 57).

U Peredkarpattju, kao i na cijelom teritoriju desne obale Ukrajine, razvoj slavenske gradnje nastambi proteže se tijekom cijele druge polovice I. tisućljeća n. e. Četverokutne poluzemunice s kaminskim pećima bile su tipične slavenske nastambe naselja Luko-Rajkovecke kulture, a u prijašnjem razdoblju plemena Prazko-korčakske kulture (*Slaveni Jugoistočne Europe u preddržavnom razdoblju*¹⁵, 1990. – S. 219-226).

Slavenske četverokutne poluzemunice s kaminskim pećima te zidovima od drvenih greda i okvirnim zidovima na Zakarpattju se pojavljuju u V. st. n. e. One se ni po čemu ne razlikuju od sinkronijskih nastambi teritorija smještenog istočno od Karpata. Upravo su takve poluzemunice iz Beregova i Galoča (Penjak, 1988. – S. 174-181). Osobitu pažnju zaslužuje slavenska nastamba s dvije sobe iz Užgoroda (nalazište Radvanka) (Bernjakovyč, 1954. – S. 41. sl. 1, 2). Ona je dokaz početka gradnje nastambi s dvije prostorije kod Slavena koja se proširila u doba Rusi-Ukrajine.

Općenito su ranosrednjovjekovne nastambe na Zakarpattju konstrukcijski različite. Uz klasične četverokutne poluzemunice tamo se susreću nadzemne nastambe s jedva udubljenim iskopom za temelje (0,2 – 0,35 m) površine 8 – 12 m². Iskopi su u profilu pravokutni ili obli, a u presjeku su u obliku korita, s pećima ili ognjištima (Kotygoroško, 1977. – S. 92). Njihove malene dimenzije iziskuju rekonstrukciju takvih naselja, šireći površinu na račun okolnog prostora (Erdely, Szimonova, 1987. – S. 295. Abb. 7). Dakle, to su nadzemne nastambe s podzemnim gospodarskim dijelom. Pojavu nastambi s iskopima za temelje u

¹⁵ Prijevod s ruskog: *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* (ор. прев.)

obliku korita u Zakarpattju valja povezivati s utjecajima Zapadnih Slavena (Kudrnač, 1957. – S. 194).

U slavenskim naseljima se uz nastambe često grade i gospodarske zgrade. To su komore, štale, jame i podrumi.

Na teritoriju Ukrajinskog Peredkarpattja pronađeno je više od 10 naselja VIII. – X. st. koja su bila centri društveno-političkog života Slavena. Treba napomenuti da se oni značajno rjeđe susreću van granica regije. Peredkarpattje je u tom pogledu jedinstvena regija. Iskapanja naselja, koje su proveli B. Tymoščuk, L. Myhajlyna i drugi znanstvenici, pokazala su da se slavenske utvrde međusobno razlikuju po konstrukciji obrambenih zgrada, načinu gradnje i namjeni. Prema tipologiji B. Tymoščuka, utvrde se dijele na administrativno-gospodarske centre, skrovišta i svetišta (Tymoščuk, 1990. – S. 29-67).

Naselja koja su bila administrativno-gospodarski centri su najbolje istražena. Ona su istražena u Balamutivci, Gorišnim Šerivcima, Groznycima, Karapčijivi, Revnom (Revno II) i Dobrynivcima (sl. 7). Po perimetru su ona okružena obrambenim nasipom na kojem je stajao drveni zid. U nekima od njih su u sredini obrambenog nasipa bile drvene konstrukcije. Zidovi su se radili u obliku palisade (Groznyci) ili okvira od horizontalnih drva koji su bili pojačani vertikalnim potpornjima (Kobaky). U Dobrynivcima je pronađena obrambena veža koja se nalazila van vanjskog perimetra zidova. Na teritoriju takvih naselja izgrađene su stacionarne nastambe – poluzemunice i obrtničke radionice. Ponekad se uzduž obrambenih zidova protežu ostaci dugih zgrada koje su imale gospodarsko značenje.

Kao i u naseljima, kao nastambe su koristili četverokutne poluzemunice s kamenim pećima. U radionicama su obrađivali crne i raznobojne metale. Osim toga, u takvim naseljima susrećemo komore, štale i jame-podrum. Naselja koja su bila administrativno-gospodarski centri uvijek su bila smještena u centru

skupine naselja. Ona su poznata i na drugim istočnoslavenskim teritorijima. Potpuno je iskopano takvo naselje u blizini sela Monastyr'ok u Srednjem Podniprovu (Maksymov, Petraško, 1988. – S. 80-103).

Utvrđena naselja-skrovišta imala su, u pravilu, funkciju mjesta tadašnje kolektivne obrane. Na njihovom su teritoriju kulturni slojevi odsutni. U Ukrajinskom Peredkarpattju takvi spomenici su poznati u blizini sela Bila, Voloka, Verhni Stanivci, Korostovata, Magala, Raškiv, Snjačiv, Červona Dibrova, Revne (Revne I) (sl. 8). Kao i u utvrđenim naseljima administrativno-gospodarskih centara, osnovu obrambenih zgrada naselja-skrovišta predstavljali su zidovi niski po perimetru ili samo obrambeni nasipi sa strane zida uz peć. Drveni zidovi su se gradili u obliku palisade ili okvira. U naselju Červona Dibrova pronađen je ulaz ojačan dvostrukom linijom zidova. Jedini element unutarne izgradnje naselja-skrovišta u kojem ljudi nisu stalno živjeli bile su zgrade koje su se smjestile uzduž obrambenog zida i konstrukcijski su bile povezane s njim. Drveni zidovi dugačkih zgrada imali su okvirnu konstrukciju i bili su sastavljeni od horizontalno postavljenih drva. Takve su zgrade dosta velike, površine do 500 m², a u njihovoj sredini nalaze se ognjišta ili gospodarske jame. Po mišljenju znanstvenika, takve zgrade bile su zajedničke i u njima su se čuvali zajednički predmeti, odvijala su se narodna okupljanja te su se održavala ritualna slavlja i kulturni obredi (Tymoščuk, 1990. – S. 37). Naselje-skrovište na desnoj obali Ukrajine istraživalo se u blizini sela Budyšče na području Čerkaske oblasti (Pryhodnjuk, 1980. – S. 127-128).

Među ranosrednjovjekovnim slavenskim spomenicima Peredkarpattja posebno razmatranje iziskuje naselje iz VIII. st., smješteno u utvrđenom naselju Rosolyšče blizu sela Voskresinci u blizini grada Kolomyje (sl. 9). Za razliku od pretežite većine slavenskih naselja, ono zauzima nizinski dio koji je okružen humcima i dolinom bezimenog potoka sa strmim obalama. Dio površine gotovo 2500 m² okružen je dvjema linijama rovova. Unutarnji je širok 2 – 3 m i dubok

1,9 – 3 m, a vanjski je širok 1,2 m i dubok 1,1 m. Na teritoriju utvrđenog naselja u blizini strme obale iskopana je četverokutna poluzemunica dimenzija 3×3 , 5 m i dubine 0, 9 m. U nastambi se nalaze tri gospodarske jame okrugle u planu. Naselje je s istoka na zapad presječeno rovovima-jarcima širine 1,5 – 2,4 m i dubine 0,9 – 1,2 m. Njih je ispunjavalo tamno tlo s ostacima paljenja i ugljena. Na drugim dijelovima nalazile su se velike mrlje izgorjelog drveta.

Topografski smještaj spomenika uključuje djelotvornu zaštitu od neprijateljskih napada. Zbog toga na naselje iz Voskresinaca ne možemo gledati kao na utvrdu ili skrovište. Najvjerojatnije je ono bilo povezano s tim mjestom s obzirom na preradu prirodnih resursa. Naziv naselja Rosolyšče ukazuje na preradu soli. Pronađeni rovovi-jame i spaljeni dijelovi su tragovi drvenih posuda i kada koje su se koristile za isparivanje soli iz izvađene solne otopine. Važno je da je to naselje smješteno na suncu, što je stvorilo idealne uvjete za to. Treba naglasiti da se u Karpatskom bazenu sol prerađivala od davnih doba. Osobito mnogo soli bilo je u području Kolomyje. Iz *Ljetopisa* je poznato da je kolomijska sol imala osnovno značenje u ekonomiji Galycko-Volynske kneževine. Ona se nije samo izvozila, nego je imala i funkciju platežnog sredstva u plaćanju vojske Danyla Galyckog. (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 399).

Zasebnu, specifičnu grupu spomenika Peredkarpattja predstavljaju naselja-svetišta poznata u blizini sela Gorodnyci, Gorbove, Kulišivec', Krutyl'ova, Rudnykiv i Ržavy nec' (sl. 10). Ona su okružena zidovima koji nisu imali obrambeno, nego kultno značenje. Na vrhovima nasipa nisu se gradili obrambeni zidovi, nego podiji-oltari, ritualna ognjišta i žrtvenici. Na području takvih naselja nije se gradilo. Na njihovom teritoriju smjestila su se svetišta u kojima su stajali idoli – poganski bogovi. Uzduž perimetra takvih utvrđenih naselja izgrađivale su se duge zgrade (Gorodnycja, Krutyliv). U svetištima su se održavala prinošenja žrtava i drugi kulturni poganski obredi. Ona su bili kulturna središta slavenskih krajeva. Kameni dvolik idol možda potječe iz poganskog

svetišta iz sela Javorivka u Černiveckoj oblasti, u blizini kojeg postoji naselje Luko-Rajkovecke kulture (Tymoščuk, 1976. – S. 92 sl. 45). Grubo isklesana ljudska figura imala je lica na suprotnim stranama, s jedne strane muškarca, a s druge strane žene.

Među kultnim spomenicima posebnu pažnju zaslužuje Zbručanski idol, pronađen 1848. godine blizu grada Gusjatyna u području Ternopillja. To je kamena četverokutna skulptura s glavom s četiri lica koja je pokrivena okruglom visokom kapom (sl. 11). Površina stupa podijeljena je na tri zone – nebo, zemlju i onostrani svijet. Prikazanu semantiku jako uvjerljivo je pojasnio B. Rybakov (Rybakov, 1981. – S. 462). Četverokutnost Zbručanskog idola povezana je s idejom sigurnosti sa svih strana svijeta. Njegov oblik i kompozicija su trebali odraziti ideju života i plodnosti. Na gornjoj su strani predstavljeni nebeski bogovi: Mokoš – boginja plodnosti s rogom obilja. Desno od nje nalazi se figura s prstenom u ruci, boginja rasta i pokroviteljica svadbi – Lada. Lijevo od boginje Mokoš nalazi se bog s mačem i konjem – Perun. Na zadnjoj strani prikazano je muško božanstvo bez određenih atributa. Srednja zona je svijet zemlje koji je naseljen ljudima. Na granama su prikazana dva muškarca i dvije žene koji izvode ritualni ples. Niža zona simbolizira podzemni svijet. Tamo je prikazan brkati bog (Veles) koji pridržava zemlju. Kipar ga je prikazao na prednjoj i na bočnim stranama, utjelovivši ideju „troglava“.

Važno je ono zbog čega je B. Tymoščuku i Rusanovoj pošlo za rukom pronaći naselje-svetište u kojem se nalazio Zbručanski idol (Rusanova, Tymoščuk, 1986. – S. 90 – 99). Ono je smješteno na planini Bogit i okruženo obrambenim nasipom. Površina naselja (300 × 100 m) je dvama unutarnjim obrambenim nasipima podijeljena na tri dijela. Na najvišem zapadnom dijelu raščišćen je okrugli kameni prostor promjera gotovo 9 m kojem pripada osam udubina u obliku korita. U sredini zgrade nalazi se četverokutna udubina od stupa gdje je stajao Zbručanski idol (sl.12). U četiri udubine, koje su slične

koritima, pronađene su glave dva muškarca i dvije žene. To su tragovi prinošenja ljudskih žrtava poganskim bogovima.

Okrugle osnove žrtvenika karakteristične su za istočnoslavenska svetišta. Posebice su one pronađene u Kyjivu i Novgorodu (Sedov, 1982. – S. 261; Borovs'kyj, 1992. – S. 49-56). Pojava poganskih svetišta i prinošenja ljudskih žrtava kod Istočnih Slavena spominje se u *Ljetopisu*: „I postao je knez jedan Volodymyr u Kyjivu. I postavio je on idole na brdu, izvan dvorišta s kneževim dvorom: drvenog Peruna, a njegova glava (je bila) srebrna te brk zlatan, i Horsa, i Daždboga, i Striboga, i Simargla, i Mokoš. I prinosili im (ljudi) žrtve, nazivajući *ih* bogovima, i dovodili su svoje sinove i žrtvovali (njih ovim) vragovima, i oskvrnjivali su zemlju svojim prinošenjem žrtava. I oskvrnjivala se žrtvama *njihovim* zemlja Ruska i humak taj.“ (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 47). Zbručansko svetište nastalo je u IX st. te je postojalo sve do XIII. st. To ukazuje na protudjelovanje određenog dijela Slavena procesu kristijanizacije kojeg je provodila centralna vlada u Kyjivu. Pojava ostataka poganskih vjerovanja u istočnoslavenskom društvu u ta je vremena posvjedočena u kronici Helmoldta u kojoj se spominje: „I prinose bogovima svojim žrtve u obliku volova i ovaca, a mnogi od njih i ljude – kršćane, čija krv, kako oni smatraju, donosi osobitu nasladu njihovim bogovima.“ (Helmoldt, 1963. – S. 129).

Važan element duhovnosti Istočnih Slavena bio je pogrebni obred koji je odražavao vjerovanje u onostrani svijet i pročišćavajuću silu ognja. Pogrebi Slavena su u drugoj polovici I. tisućljeća n. e. izvršavani prema obredu kremacije. Sudeći prema arheološkim materijalima na Peredkarpattju i Zakarpattju, spaljivanje pokojnika provodilo se na tom prostoru. Kalcificirane ljudske kosti i ostaci ritualnog ognjišta nalazili su se u plitkim jamama bez vanjskih obilježja na površini zemlje (sl. 13, 2-7) ili pod niskim kurganskim nasipima (sl. 13, 1).

Bezurgansko spaljivanje otkriveno je u grobnici blizu sela Revne, gdje je pronađeno 50 ukopa, blizu sela Voskresinci i u gradu Užgorodu (utvrđeno naselje Radvanka). Kurgani su poznati iz iskopa blizu sela Čornivka, gdje se broji više od sto nasipa, te blizu sela Červneve i Znjacevo na Zakarpattju (Myhajlyna, Tymoščuk, 1983. – S. 216-219; Penjak, 1968. – S. 596-604).

Bezurganski pogrebi su se izvršavali u jamama dubine do 0,5 m i promjera do 0,6 m. Takve su se jame popunjavale ugljenastom zemljom u kojoj su bile ljudske kalcificirane kosti te dijelovima keramike s ostacima ponovnog paljenja. Ponekad se na dno jama nasipao sloj drvenog ugljena prije spaljivanja. Zanimljivo je da je bezurganska grobnica blizu sela Revne bila smještena na teritoriju naselja-skrovišta. To je bila velika jama sa spaljenim dnom. Ugljen i ljudske kalcificirane kosti te dijelovi ručno oblikovane slavenske keramike su ispunjavali jamu na visini od 40 cm.

Kurgani su bili maleni, visine do 0,5 m i promjera do 5 m. Na razini davno niveliranog horizonta nalazi se ognjište debljine 5 – 15 cm, na čijem je vrhu ležao ugljen, kalcificirane ljudske kosti također i dijelovi glinenog posuđa. Ponekad su ostaci kremacije bili nasipani u plitke jame. Postoje kurgani unutar kojih se pod jednim nasipom nalaze dva ili tri ukopa. Ognjišta su omeđena rovovima koji su ispunjeni ostacima ritualnog ognjišta.

Podkurganska spaljivanja trupala kod Slavena VIII. – IX. st. poznata su u predgorskim regijama Slovačke (Budinský-Krička, 1958. – S. 60-70). Primijećeno je da su se slavenski podkurganski pogrebi većinom izvodili u predgorskim i gorskim teritorijima (Zoll-Adamikowa, 1975). Oni su jednako tako poznati i na teritoriju Volynja (Kuharenko, 1963. – S. 111-115; Rusanova, 1970. – S. 278). Bezurgansko spaljivanje trupala iz VI – IX st. je istraživano u porječju rijeke Tjasmyn (Berezovec', 1969. – S. 58-71).

Zajedničko postojanje bezkurganskih i podkurganskih grobnica druge polovice I. tisućljeća n. e. u Karpatskoj regiji ukazuje na pojavu minornih razlika u pogledu na svijet kod davnih Slavena tog perioda. Moguće da je to dokaz da su na Peredkarpattje pristizali različiti slavenski kontingenti.

Luko-Rajkovecka kultura na Peredkarpattju u kronološkom poretku zauzima međufazu između kulture prazko-korčakskog tipa V. – VII. st. i ruskih naselja X. – XIII. st. Do danas postoje nepobitni dokazi da su spomenici Luko-Rajkovecke kulture nastali neposredno na temelju spomenika prazko-korčakskog tipa. Na Peredkarpattju su poznata naselja u kojima je zabilježeno postupno prerastanje jedne kulture u drugu. Posebice, u naselju Kodyn je stratigrafski zabilježeno prekrivanje zgrada Prazko-korčakske kulture zgradama Luko-Rajkovecke kulture.

To je vidljivo, posebice, na primjeru izgradnje nastambi. Kao i u prethodnom razdoblju, osnovna nastamba za život u naseljima Luko-Rajkovecke kulture ostaje četverokutna poluzemunica. Takve nastambe su se zagrijavale kamenim pećima koje se masovno pojavljuju u zgradama Prazko-korčakske kulture.

Osobito očita veza dviju kultura može se pratiti i na materijalima keramičke izrade. Poznato je da su vodeći oblici prazko-korčakskog posuđa bili ručno oblikovani ćupovi okruglih oblika i uskih proporcija s maksimalnim proširenjem tijela na gornjoj trećini visine. Vjenčići su im kratki, na početku skoro vertikalni, a potom lagano razmaknuti prema van. Taj vodeći oblik slavenskog posuđa postigao je daljnji razvoj u Luko-Rajkoveckoj kulturi. Čuvajući općenite proporcije, formiranje vjenčića je nešto izmijenjeno te su oni postali dulji i više razmaknuti prema van. Keramika prazko-korčakskog tipa nije imala ornamente. A u njoj sličnim oblicima pojavljuju se prstenasti nabori i urezi po krajevima vjenčića. Na gornjem dijelu tijela lončarskih predmeta susreću se valovite i cik-cak linije. Protekom vremena profiliranje vjenčića

postaje sve kompliciranije, njihovi krajevi postaju okrugli, koso odrezani ili komplicirane konfiguracije u obliku manžeta. Oblik tijela ostaje stalan. Postupno takvi lončarski ćupovi prerastaju u posude doba Ukrajine-Rusi. Veze između dvije kulture protežu se i na primjerima ručno oblikovanih tavnica. U trećoj četvrtini I. tisućljeća n. e. one su imale niske bočne strane, koje su postupno postajale dulje, dosežući visinu 4 – 5 cm na završnoj etapi postojanja Luko-Rajkovečke kulture.

Stanovnici prigorskih i gorskih regija živjeli su krajem I. tisućljeća n. e. na jednom društveno-kulturnom stupnju razvoja i ulazili su u sastav zajednice koja je bila tvorac arheološke Luko-Rajkovečke kulture. Teritorij širenja te zajednice su šumske i šumostepske regije desne obale Ukrajine, Moldove i Rumunjske. Taj teritorij omeđen je prostorom između Pryp"jati na sjeveru, Dnibra na istoku, Karpata na zapadu te pograničja Šume i Šumostepe na jugu. Na istoku Rumunjske takva su naselja u znanosti poznata pod nazivom kultura Hlincea I. Na cijelom tom velikom teritoriju proteže se jedinstvo obilježja materijalne kulture u istočnoslavenskoj regiji koja je bila uvjetovana konsolidacijom slavenstva prije pojave državnosti.

Međutim, jedinstvo slavenske kulture ne isključuje postojanje određenih osobitosti u njihovoj kulturi na lokalnim teritorijima. Među naseljima Luko-Rajkovečke kulture izdvaja se nekoliko lokalnih varijanti (*Slaveni Jugoistočne Europe u preddržavnom razdoblju*, 1990. – S. 307-321). Lokalne osobitosti pojavljuju se u topografiji i planigrafiji naselja, u detaljima građevinskih kompleksa, pogrebnim spomenicima i drugome. Karpatska naselja također imaju lokalni karakter. Samo na ovom prostoru postoje ćupovi sa značajnim dodavanjem glini ilovače, čija se zrna nalaze na vrhu predmeta, stvarajući dojam da su posipani sitnim kamenčićima. Na drugim slavenskim teritorijima „posipana“ keramika nije prisutna. Samo na Peredkarpattju postoje nastambe čije su zidove premazivali glinom. Osobitost regije je značajna količina

utvrđenih naselja. U konstrukciju zemljanih obrambenih nasipa nekih od nastambi ulazile su kamene konstrukcije (Revne, Červona Dibrova). Te i neke druge osobitosti omogućavaju izdvajanje spomenika Peredkarpattja zadnje četvrtine I. tisućljeća n. e. kao zasebnu lokalnu varijantu Luko-Rajkovecke kulture.

Usprkos određenoj izoliranosti prigorskih i gorskih regija, slavensko je stanovništvo Karpata održavalo veze s okolnim svijetom. Arheološki materijali su potvrda toga. U nastambi u Revnom pronađeno je nekoliko fragmenata visokovrijednih lončarskih ćupova s ispoliranim¹⁶ mrežama na tijelu, čiji analogne varijante postoje među keramikom Balkansko-dunavske kulture (Myhajlyna, Tymošćuk, 1983. – S. 211. sl. 4, 5, 9). To je potvrda postojanja odnosa između naselja Peredkarpattja i nižeg Podunav"ja. Veze sa zapadnoslavenskim svijetom potvrđuje pronalazak specifičnih okruglastih oblika posuda pronađenih u naselju u Plisnes'ku i u naselju Ripniv II u L'vivskoj oblasti (Kučera, 1962. – S. 46 sl. 19, 1; Aulyh, 1963. – S. 374. sl. 6, 1).

Intenzivni kontakti Slavena Zakarpattja s Istočnim i Zapadnim Slavenima proučeni su prema detaljima gradnje nastambi te keramičkog materijala.

Nastanak podkurganog obreda pogreba kod Slavena Karpatskog bazena povezuje se s tradicijama Kulture karpatskih kurgana koja je tamo bila raširena u prvoj polovici I. tisućljeća n. e. (Vakulenko, 1977. – S. 85). Pojava mogila s bezkurganskim kremacijama ukazuje na prodiranje na to područje drugih slavenskih grupacija s različitim, iako jako sličnim, pogrebnim obredom u odnosu na lokalni.

U drugoj polovici I. tisućljeća n. e. Slaveni su dospjeli na prve stranice europske povijesti, aktivno utječući na tijek i smjer njezina razvoja. Upravo aktivizacija slavenstva u Podunav"ju i na Balkanu uvjetovala je to zbog čega

¹⁶ укр. пролощений – ispoliran (op. prev.).

Nestor Ljetopisac na prvim stranicama *Povijesti prošlih vremena*¹⁷ povezuje najvažnije stranice istočnoslavenske povijesti s Podunav"jem. „Nakon mnogo vremena Slaveni su se nastanili uz Dunav, gdje je danas Ugarska i Bugarska zemlja. Od tih Slavena, piše Nestor, raširili su se oni po Zemlji i prozvali su se svojim imenima, – (prema tome), gdje su se nastanili, na kojem mjestu. Ti, koji su se, došavši, nastanili uz rijeku po imenu Morava prozvali su se Moravci, a drugi su se nazvali Česi. A to su isti ti Slaveni: Bijeli Hrvati, Srbi i Horutani. Kad su Vlasi naišli na Slavene na Dunavu, nastanili su se među njima i činili im nasilje, onda su se ti Slaveni, došavši, nastanili uz Vislu i nazvali se Ljasi. A od tih Ljaha (došli su jedni, koji su se) nazvali Poljani, drugi Ljasi (su se nazvali) Ljutići, treći – Mazovšani, a četvrti – Pomorjani.

Isto tako ti isti Slaveni, došavši, nastanili uz Dnipar i nazvali se Poljani, drugi Derevljani jer su se nastanili u šumama, treći su se nastanili uz granice Pryp"jati i Dvine i nazvali su se Dregovyči, dok su se četvrti nastanili uz Dvinu i nazvali se Poločani, prema rijeci, koja ulazi u Dvinu i ima naziv Polota te su se prema njoj (rijeci) nazvali Poločanima. Slaveni (koji) su se već nastanili oko jezera Il'men', nazvali su se svojim imenom – (Slaveni); i sagradili su grad i nazvali ga Novgorod. A drugi su se već nastanili uz Desnu i uz Sejm i uz Sulu i nazvali su se Siverjani. I tako se razišao slavenski narod, a od njegovog su (imena) (svoj) naziv stekla i slavenska pisma“ (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 2-3).

Ta stranica slavenske povijesti, koja nije u potpunosti čitka, iziskuje posebno razmatranje kroz njenu kronološku stratifikaciju. Prema svjedočanstvu Nestora Ljetopisca, proizlazi da su jedne od prvih stranica slavenske povijesti povezane s Podunav"jem. Također, u skladu s ljetopisnom verzijom, Slaveni nisu bili autohtono stanovništvo tih zemalja, nego su se samo „Nakon mnogo vremena“ poslije babilonskog meteža „Slaveni nastanili uz Dunav“.

¹⁷ Povist' vrem"janyx lit – spis povjesničara Nestora koji opisuje povijest Kyjivske Rusi od 850. do 1100. godine (op. prev.).

Iz djela ranosrednjovjekovnih autora znamo da su Slaveni u trećoj četvrtini I. tisućljeća n. e. provodili aktivnu politiku u Podunav"ju.

Na početku su to bili zasebni napadi iz sjeveroistočnih provincija carstva s ciljem stjecanja dobitka. Prokopije naglašava da su se, opljačkavši provincije, Slaveni uvijek vraćali doma (Prokopije iz Cezareje, 1941. – S. 239). Također, postupno oni postaju odvažniji i već su se 550. – 551. godine Slaveni ohrabрили prezimiti na desnoj obali Dunava. Najintenzivnije su kolonizirali Balkan 580. – 650. godine. Slaveni su postali potpuni gospodari osvojenih zemalja. Ivan Efeški je '80-ih godina VI. st. napisao.: „Treće godine nakon smrti cara Justinijana i cara pobjednika Tiberija napao je prokleti narod – Slavene. Brzo su prošli cijelu Grčku, zemlje Soluna i cijele Trakije te su pokorili bezbrojna mjesta i utvrde. Opustošili su ih i zapalili, uzeli ovce i postali gospodarima zemlje. Nastanili su se na njoj kao gospodari, kao na svojoj, bez straha ... ostali su i spokojno živjeli u krajevima Rimljana – ljudi koji se (ranije) nisu usuđivali pokazati iz gustih šuma i mjesta zaštićenih drvima“ (D'jakonov, 1946. – S. 32).

Slaveni su sa sobom na nove teritorije donijeli arhaičniju kulturu, što je posvjedočeno arheološkim izvorima. U sjeveroistočnom dijelu Balkanskog poluotoka primitivna kultura Slavena dolazi kao zamjena za visokorazvijenu provincijsko-rimsku kulturu. Tamo se pojavljuju naselja čija su osnovne nastambe bile četverokutne poluzemunice s kaminskim pećima u jednom od kutova te bezkurganske mogile sa pogrebom koji se izvršavao prema obredu kremacije. Ručno oblikovana keramika prevladava među pronađenim. To su čupovi s okruglastim tijelom, tavice i sl. Istovremeno susrećemo i lončarsko posuđe sfernih oblika, čiji se utjecaj proteže na kasnorimsko lončarstvo (Vžarova, 1965. – S. 225, Vžarova, 1976. – S. 66).

Niti prije, niti poslije tog vremena nije bilo takvih velikih seoba Slavena na Balkanu. Zbog toga, najvjerojatnije, ljetopisnu verziju boravka Slavena na tom području treba povezati upravo s VI. – VII. st. n. e. Lokalna i centralna

vlada Bizanta nije se mogla suprotstaviti slavenskoj kolonizaciji Balkana. S obzirom na to da je bizantska administracija bila prisiljena razviti odnose sa slavenskim općinama te ih pravno regulirati, M. Brajčevski je zaključio da je upravo to bila uloga „Ratarskog zakona“ iz VIII. st. Taj zakon „je spomenik koji odražava razvoj ne toliko bizantskog društva, koliko slavenske zajednice koja je nastanila bizantske zemlje i dospjela u sferu carske jurisdikcije“ (Brajčevski, 1983. – S. 228).

Poznato je da su Bugari na čelu s kanom Asparuhom, došavši na Balkan 680. g., tamo susreli skupinu slavenskih plemena s kojima su stvorili bugarsko-slavensku državu. Međutim, bugarsko-slavenski odnosi na početku nisu bili mirni. Prema Teofanu, kad su se Bugari uputili preko Dunava, pokorili su „od plemena Slavina koja su tamo živjela, takozvanih sedam rodova, Severa ... koji su im platili danak. Proširivši se u tim (mjestima), oni su postali oholi te su počeli napadati utvrde i naselja, koja su se nalazila pod vlašću rimske države, i zauzimati ih.“ (Čučurov, 1980. – S. 62). U početnom *Ljetopisu* to potvrđuje i Nestor. „Kad je slavenski narod, kao što smo već rekli, živio na Dunavu, tad su došli od (zemlje) Skita, odnosno od Hazara, takozvani Bugari i nastanili su se oni uz Dunav, (i) bili su nasilni prema Slavenima“ (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 6). To je dovelo do iseljavanja dijela Slavena iz naseljenih mjesta. Dolaskom Bugara u sjeveroistočne dijelove Balkanskog poluotoka odvila se približno takva situacija kao u Srednjem Podunavlju s pojavom Vlaha. „Kad su Vlasi naišli na Slavena na Dunavu i nastanili se među njima te im činili nasilje, tad su se ti Slaveni, došavši, nastanili uz Vislu i prozvali se Ljasi“ (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 2). Međutim, ta su raseljavanja bila djelomična. Nestor je napisao: „A potom su Ugri prognali Vlahe i naslijedili tu zemlju. I nastanili su se oni među Slavenima, pokorivši ih, i od tuda se (ta) zemlja nazvala Ugarska“ (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 14).

U Ukrajini i van njenih granica poznati su spomenici druge polovice I. tisućljeća n. e., među čijim arheološkim materijalima izrazito istupaju provincijsko-bizantska obilježja. Na teritoriju, koji je geografski blizak Peredkarpattju, takav spomenik je Zymnivsko utvrđeno naselje, smješteno blizu grada Volodymyra-Volynskog. Tamo su pronađeni metalni predmeti čiji oblik i dekor imaju pridunavsko podrijetlo (Aulih, 1972. – S. 56-58). To su kopče s figurativnim heraldičkim štitovima, heraldičke pojasne kopče i pojasni šiljci koji datiraju iz druge polovice i zadnje četvrtine VII st. O tome da one ili makar dio njih nije bio donesen preko Dunava svjedoče radionice u naselju, povezane s mjesnom juvelirskom obradom od obojenih metala i srebra. Neki su kalupi za lijevanje, pronađeni u radionici blizu sela Bernašivka na srednjem Dnistru, prilagođeni za lijevanje ukrasa dunavskog tipa (Vynokur, Megej, 1992. – S. 88. sl. 7, 1, 5). Izrazita južnoeuropska obilježja imali su predmeti pronađeni u bogatoj riznici u selu Zalissja na Ternopillju (Fettich, S. 1951. – S. 124-133), materijali Pastyrskog naselja u Srednjem Podniprovu (Pryhodnjuk, 1991. – S. 100-101), obrtničkog kompleksa s otoka Mytkivs'kyj na Južnom Bugu (Havljuk, 1963. – S. 320-321), naselja u *Břeclavu* Poganskom u Slovačkoj (Dostal, 1985. – S. 350) i neki drugi spomenici koji datiraju s kraja VII. – početka VIII. st.

Pojavu takvih naselja na teritoriju Istočne Europe moguće je pojasniti samo seobama obrtnika, koji su ovladali naprednim europskim tehnologijama, iz Podunavja. Dakle, iseljavanje Slavena s novih teritorija koje su osvojili odvijalo se pod pritiskom Bugara. S obzirom na to da Slaveni nisu u Podunavju živjeli dulje vrijeme, vraćali su se u regije iz kojih su i bili došli. To su – Volyn', Naddnistrjanščyna i Naddniprovanščyna, Južno Pobužžja itd. Obogaćeni naprednim elementima europske kulture, Slaveni su ih donijeli sa sobom, doprinoseći time društvenom i kulturnom razvoju istočnoslavenskog društva.

Slaveni „su se raširili po zemlji i nazvali su se svojim imenima“, piše Nestor. Naravno, u *Ljetopisu* su razmjeri tih selidbi preuveličani. Iz Podunavja

se nisu iseljavali svi, nego samo zasebne grupe slavenskog stanovništva. Nisu se nastanili na prazan, nego na već osvojen teritorij. Međutim, Nestor je dao ključno značenje naseljavanju i iseljavanju Slavena iz Podunav"ja u njihovu povijest. To je postalo poticaj za nastanak dunavske teorije geneze Slavena. Na takav način treba razumjeti ljetopisnu verziju o naseljavanju i raseljavanju Slavena iz Podunav"ja. Iseljavanje Slavena u VI. – VII. st. u Podunav"je odvijalo se u uvjetima kad su osnovne političke grupacije bila plemena i plemenski savezi. Stanovništvo Peredkarpattja u ta je vremena spadalo pod Duljibski savez. Takvi savezi plemena nisu bili snažni i često su se raspadali pod utjecajem unutarnjih i vanjskih čimbenika. Zasebno se raspao i Duljibski savez. To se odvijalo u vrijeme vladanja bizantskog cara Heraklija (610. – 641. g.) pod pritiskom Obra koji su „ratovali protiv Slavena i namučili Duljibe“ (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 7). Kad se krajem VII. st. dio pridunavskih Slavena pod pritiskom Bugara vratio na svoj stari teritorij, tamo je nastala, možda i pod aktivnim utjecajem pridošlog slavenstva, nova politička situacija. Kao zamjena za plemenske saveze, karakteristične za završni stadij u razvoju prvobitnog društvenog uređenja, nastale su društvene grupacije više razine, koje Nestor naziva „kneževinama“. Na čelu takvih ujedinjenja nisu bili izabrani vođe, nego kneževi koji su imali nasljednu vlast i oslanjali su se na profesionalnu vojsku. Tako su na čelu roda Poljana bili predstavnici roda Kyja. „Nakon ove braće počeo je njihov rod vladati kneževinom kod Poljana“, piše Nestor Ljetopisac (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 6).

Određujući društveno-politički sadržaj istočnoslavenskih kneževina, znanstvenici polaze do toga da one nisu više bile organizacije prvobitnog društvenog uređenja, nego primitivne organizacije klasne strukture te početni oblici državnosti. „Najranijim i najprimitivnijim oblikom državnosti kod Slavena“, piše V. Koroljuk, „treba, očigledno, smatrati političke tvorevine poput plemenskih kneževina. Genetski one sežu do političkih organizacija razdoblja

vojne demokracije i velikih teritorijalnih plemena ... U vojno-administrativnim odnosima plemenske kneževine su se oslanjale na sustav utvrđenih naselja-gradova, koji nisu samo bili kulturna središta, nego i centri boravka kneza s obitelji, a kasnije, očigledno i utvrđena imanja plemstva“ (Koroljuk, 1985. – S. 32).

Ljetopisno svjedočanstvo o raseljavanju Slavena iz Podunav"ja za nas je bitno i zbog toga što Nestor spominje Bijele Hrvate. Na žalost, u *Ljetopisu* oni nisu povezani s određenim teritorijem, kao druga slavenska plemena. Zbog toga su nastale različite pretpostavke vezane za lokalizaciju Bijelih Hrvata. Jedni znanstvenici su ih prešutno povezivali s teritorijem Peredkarpattja (Šafárik, 1848. – S. 347, 354, 403; Niderle, 1956. – S. 155), dok su drugi kategorički negirali njihovo postojanje na tom teritoriju (Gruševs'kyj, 1991. – S. 210-213).

S obzirom na to, treba se još jednom okrenuti prvobitnim izvorima. Osim Nestora Ljetopisca, koji spominje Bijele Hrvate kao slavenski narod, mnogo im je pažnje pridao Konstantin Porfirogenet (908. – 959. g.) u svom dijelu *O upravljanju carstvom*¹⁸. Bijeli Hrvati „žive s one strane Turske (Ugarske – op.a.), blizu Franačke države (Saksonije – op.a.) i graniče sa Slavenima – nekrštenim Srbima.“ (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 135). Iz tog proizlazi da su sredinom X. st. teritorijalna jezgra Bijelih Hrvata bile zemlje Centralne Europe, najvjerojatnije, unutar granica današnje Češke. Samo živeći tamo su mogli biti na meti franačkih i mađarskih kradljivaca (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 141). Međutim, to nije bio iskonski hrvatski teritorij, ukoliko su u Bagivariji (Bavariji – op.a.) oni živjeli odnedavno (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 131). Dakle, ovamo su se oni preselili (iselili) iz drugog područja koje je moglo biti Ukrajinsko Zakarpattje. „Hrvati su susjedi Turaka (Mađara – op.a.) blizu planina“ (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 33). Samo boraveći tamo su

¹⁸ Про управління імперією (лат. De Administrando Imperio, оригінальна назва — грец. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν) – traktat Konstantina Porfirogeneta

Bijeli Hrvati mogli stupati „u rodbinske veze i bračne odnose s Turcima“ (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 131).

Općenito je bijelohrvatski teritorij bio dosta značajan, s obzirom na to da su oni bili „vladari velike zemlje“ (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 135). Vezano za to, u potpunosti možemo pretpostaviti da je s Hrvatima povezano i Ukrajinsko Prykarpattja. Takvo mišljenje potvrđuje i svjedočanstvo Konstantina Porfirogeneta o tome da je na početku X st. Bijela Hrvatska trpjela česte napade Pečeneza koji su zauzimali nizine Dnibra i Dnistra (Konstantin Porfirogenet, 1989. – S. 141). Samo je onaj dio Hrvata, koji je živio na toj strani Karpata, mogao biti lagan plijen. Napomenimo da postoji selo Pečenižyn u Peredkarpattju, u blizini grada Kolomyje, na desnoj obali rijeke Prut. Taj naziv direktno svjedoči boravak Pečeneza u zemljama Ukrajinskog Peredkarpattja. Osim toga, Hrvati su samo u istočnoslavenskim zemljama mogli biti u području utjecaja kyjivskog kneza. Poznato je da ih je Oleg uključio u pohod na Bizant 907. g., a Vladimir Svjatoslavyč je 993. g. poveo pohod protiv Hrvata kako bi okončao njihovo separatističko pojavljivanje (*Ljetopis ruski*, 1989. – S. 16, 68).

*Povijest prošlih vremena*¹⁹ može smjestiti Hrvate samo u Peredkarpattje, s obzirom na to da su s jedne strane svi drugi istočnoslavenski teritoriji u *Ljetopisu* dobro povezani s tim ili drugim ujedinjenjem Slavena, a s druge su strane oni morali pripadati jedinoj bijelohrvatskoj zajednici čija se jezgra sredinom X. st. nalazila u Centralnoj Europi. Odatle proizlazi da su Bijeli Hrvati, najvjerojatnije živjeli u Ukrajinskom Peredkarpattju i Zakarpattju u zadnjoj polovici I. tisućljeća n. e. Ukoliko je tako, onda slavenski spomenici iz tih regija VIII. – IX. st. odražavaju društveno-povijesni i društveni razvoj Bijelih Hrvata.

¹⁹Повість минулих літ – Ljetopis iz XII. st., posvećen Kyjivskoj Rusi

Poglavlje 4

ZAKLJUČAK

D. N. KOZAK

Materijal iznesen u knjizi ne iscrpljuje i ne može iscrpiti problem etnogeneze i etničke povijesti Istočnokarpatske regije u davnim vremenima. To je, u prvom redu, pojašnjeno stanjem izvora tj. pojavom ili odsutnošću arheološkog materijala te njegovom količinom i kvalitetom. Nažalost, postoji dosta mala baza izvora za rekonstrukciju kamenog doba, najdavnijeg perioda povijesti ovog kraja. Arheološki podaci iz ranog željeznog doba, a osobito iz doba kneževine su ograničeni. Zbog toga će, očito, s vremenom biti pojašnjene ili proširene različite faze razvoja stanovništva ovog kraja, dok će neke faze biti opisane kvalitativno drugačije.

Na kvalitetu rada na novoj problematici također utječe nedovoljno razrađena teorijska baza arheološke znanosti, posebice metodologija i metodika istraživanja pomoću materijalnih ostataka etničke i društvene povijesti ljudskih kolektiva koji su ih stvorili.

Ipak, predloženi materijali, po našem mišljenju, ocrtavaju osnovnu shemu etničkog razvoja naroda koji su naseljavali Istočnokarpatsku regiju, počevši od pojave davnih ljudskih zajednica na tom prostoru do XIII. – XII. st. prije naše ere. Oni su nam omogućili istraživanje dinamike izmjene stanovništva u vremenu i prostoru, dakle osnovne etape naseljavanja Karpata te utvrditi etničku pripadnost kulturno-povijesnih zajednica koje su ovdje živjele, počevši od brončanog doba, osobitosti njihovog etnokulturnog razvoja te veze sa stanovništvom susjednih zemalja. Bitni su oni zaključci koji su povezani s procesom slavenske kolonizacije ovog kraja.

Dakle, na osnovi arheoloških istraživanja možemo tvrditi da se početak naseljavanja Karpata odvio prije 800. tisuća godina u vrijeme ranog paleolitika. Bitni materijali, koji su spomenici europskog značenja, iz tog vremena prikupljeni su u sjedilačkom naselju blizu sela Koroleve.

U razdoblju srednjeg paleolitika odvio se proces daljnjeg osvajanja južnih i sjeveroistočnih predgorja Karpata. Odvilo se povećanje broja lovačkih skupina, čak i periodično ponovno naseljavanje privremenih nomadskih naselja (Molodove I, II). Započinje gradnja umjetnih nastambi te se rađa rodbinska zajednica.

U razdoblju kasnog paleolitika pojavljuju se sezonska naselja, odvijaju se izmjene u gradnji nastamba i unaprjeđuju se alati. Lov je postao osnovni oblik djelatnosti ljudskih kolektiva, a rađa se i umjetnost. U to se vrijeme pojavljuju sjedilačka naselja na Volynju i Podillju. Naseljavanje ljudi i utjecaj prirodnih uvjeta dovode do formiranja lokalnih osobitosti materijalne kulture i formiranja veza sa susjednim teritorijima.

Krajem paleolitika (11600. – 8100. g. prije naše ere) u granicama Istočnih Karpata pojavljuju se nositelji Sviderske kulture čija je osnovna djelatnost bio lov na sjevernog jelena. Karakter ponašanja te životinje uvjetovao je dinamiku naseljavanja lovaca, stalnu izmjenu mjesta života, podjelu gospodarskog ciklusa na kratak ljetni i dug zimski period. Sviderski lovci su već imali dvije vrste nastambi: zimske s ukopanim donjim dijelom te ljetne koje su bile nadzemne. Gustoća naseljenosti teritorija bila je niska. Na 100 km površine, koju je zauzimalo stanovništvo Sviderske kulture, u prosjeku je živjelo manje od jednog čovjeka.

Početak X. tisućljeća p. n. e. priroda se izmijenila iz korijena kao posljedica prirodne katastrofe u blizini gore Bolingen u srednjoj Švedskoj te je nastao holocen – razdoblje geološke sadašnjosti s kojim je povezana pojava

nove epohe ljudskog postojanja – mezolitika, više i zaključne faze prisvajajućeg gospodarstva. Niz životinja, uključujući i sjevernog jelena, odselio se na sjever. Porasla je uloga lova te se lovilo u manjim grupama pa čak i individualno. Porasla je uloga sakupljanja i ribolova. Izmjene u gospodarstvu dovele su do podijele rodbinskih zajednica. Zasebna obitelj postaje osnovna društvena jedinica. Rade se prvi pokušaji pripitomljavanja divljih životinja i uzgoja žitarica.

Mjesto sviderskih plemena, koja su se odselila u područje tundre Zapoljar"ja za sjevernim jelenom, zauzele su druge etničke skupine – nositelji Kudajivske i Janistavske kulture. Prva od njih povezana je s ranim mezolitikom te se razvijala u preborealnom (8200. – 7000. g. p. n. e.) i borealnom (7000. – 6000. g. p. n. e.) razdoblju holocena. Druga se odnosi na kasni mezolitik i postojala je u uvjetima atlantskog razdoblja holocena (6000. – 3000. g. p. n. e.).

Intenzivan razvoj prisvajajućeg gospodarstva u mezolitu doprinio je pojavi novih učinkovitih navika u lovu i ribolovu. Već u ranom holocenu pojavile su se prve skije, saonice, izdubljeni čamci, udice, mreže, mreže na obroču, zamke za ribe²⁰. Mezolitsko stanovništvo gradilo je razne nastambe, poluzemunice i kolibe. Društvo tog vremena se sastojalo od *parne obitelji*, zajednice i plemena. Krajem mezolitika proteže se prisilan pritisak lovačke djelatnosti čovjeka na glavni objekt lova – kopitare, što je postao prvobitan razlog krize prisvajajućeg gospodarstva. Izlaz iz ekonomske krize pojavio se tek u neolitu kad su zavladaali obnavljajući oblici gospodarstva – poljoprivreda i uzgoj životinja.

U tom razdoblju ljudske povijesti formira se osobito povoljna geoklimatska sredina za život. Raste broj stanovnika. Gospodarska djelatnost i materijalna kultura stječu sinkretičan karakter. Odvija se prijelaz na sjedilački način života. Lov i sakupljanje zauzimaju osnovno mjesto u životu čovjeka.

²⁰ ukr. за́ко́ли – zamke za ribe sačinjene od ribarskih mreža(op. prev.).

Možda se u tom razdoblju odvijalo pripitomljavanje krupne stoke i svinja na osnovi lokalnih divljih predaka.

U Karpatsku regiju pronađu zasebne skupine stanovništva iz Male Azije i Balkana. Odvija se njihova integracija s lokalnom ljudskom okolinom. Nastaju početni oblici poljoprivrede pod utjecajem bliskoistočne kulture. Ratarske kulture donose se ovamo iz Zapadne Azije, a ovce i koze iz Male Azije. Pojavljuje se i širi glineno posuđe i glinena plastika te se formiraju religijska vjerovanja. Teško je procijeniti značenje međusobnog utjecaja kultura Male Azije i Sjeveroistočne Europe na stanovništvo regije. Upravo od tog vremena možemo govoriti o početku integracijskih procesa u etničkoj povijesti Karpata, podrazumijevajući pod tim koegzistenciju i interakciju skupina davnog stanovništva različitih prema podrijetlu na bliskom teritoriju.

U predgorju Karpata i Zakarpattju u razdoblju neolitika živjele su zajednice kulture Kriš koje su vodile sjedilački način života, imale svojevrsnu kulturu i način vođenja gospodarstva (Zastovne, Rivne) (VI. – početak V. tisućljeća p. n. e.). Sredinom V. tisućljeća p. n. e. u Panonskoj nizini, uključujući i Zakarpattja, formira se kultura obojene keramike čiji su nositelji živjeli u poluzemunicama s ognjištima i glinenim pećima te su izrađivali alat od opsidijana i drugih karpatskih stijena.

Početkom V. tisućljeća p. n. e. iz okružja poljoprivrednog stanovništva Podunav"ja odijelile su se zajednice s linearno-trakastom keramikom, migrirajući kroz Mazovska vrata na teritorij južnih kneževina Poljske, Prykarpattja i zapadni Volyn'. Konačni cilj migracije bilo je Srednje Podnistrov"je i Moldova.

Materijalna kultura plemena linearno-trakaste keramike imala je zamjetna obilježja dunavskog kulturnog okružja. Mitologija se također izdvaja kao specifična. Razvijen je kult Majke Zemlje i bika. Semantika ornamenta je bogata.

U razdoblju eneolitika teritorij Istočnih Karpata bio je naseljen različitim skupinama stanovništva: nositeljima lendelsko-polgarske etnokulturne zajednice, stanovništvom Trypil'ske kulture i kulture ljevkastog posuda, Badenske kulture, kulture okruglih amfora te kulture vrpčaste keramike.

Početkom IV. tisućljeća p. n. e. u Karpatskom bazenu, na osnovi lokalnog neolitskog supstrata, nastale su sporedne kulture – Polgarska i Lendalska s određenim razlikama u materijalnoj kulturi. Prva od njih zauzima značajan teritorij Ugarskog Potyssja, Istočne Slovačke, Jugozapadne Rumunjske i Zakarpatske oblasti Ukrajine. Ona je postojala od 4000. – 2700. g. p. n. e. Njeni su se tvorcima bavili poljoprivredom i uzgojem životinja. Među domaćim obrtima izdvaja se lončarstvo i obrada kamena i kremenca. U to je doba metalurgija bakra dosegla dosta visok stupanj, a predmeti izrađeni od njega postali su predmet aktivne razmjene sa susjednim plemenima drugih kultura Centralne i Istočne Europe. Na završnoj etapi razvoja Polgarske kulture pojavljuju se „bijedni“ i „bogati“ ukopi koji svjedoče o nastanku materijalne nejednakosti i početku društvene diferencijacije među stanovništvom.

Već na samim počecima Polgarske i Lendelske kulture, kao posljedica međusobnog miješanja njihovih zasebnih skupina te uz učešće plemena kulture duborezne keramike, na teritoriju Jugoistočne Poljske formira se Malicka kultura. Njene zasebne zajednice dosegle su teritorij Istočnih Karpata između 3300. – 3200. g. Njihov je prodor bio kratkotrajna pojava, o čemu svjedoče izolirana naselja i zemljani ukopi.

Gotovo istovremeno sa stanovništvom Malicke kulture na teritoriju Gornjeg Podnistrova pojavljuju se plemena Volyno-ljublinske kulture čije je zajedničko postojanje na tom prostoru trajalo do 2700. – 2600. g. p. n. e. Osobitosti izgradnje nastambi, osnovni smjerovi gospodarske djelatnosti i karakter pomoćnih obrta u obje su spomenute kulture bili gotovo identični. Razlika među njima proteže se, ponajprije, u izradi keramike. Posude Volyno-

ljublinske kulture je preciznije izrađeno te izgleda bogatije i dio je obojen bijelom i crvenom bojom.

Nestanak te dvije kulture povezan je s ekspanzijom Trypil'aca i plemena kulture ljevkastog posuđa. Očito je da su došljaci asimilirali njihove nositelje.

Trypil'ska kultura bila je najrazvijenija, a njeni su nositelji bili najkarakterističnija skupina razdoblja eneolitika na teritoriju Istočnih Karpata, kao i Ukrajine u cijelosti. Ona je nastala na osnovi kulture Bojana i kulture linearno-trakaste keramike s određenim utjecajima etničkih elemenata s Balkana i Srednjeg Podunav"ja. U skladu s najnovijim istraživanjima, utvrđeno je da se Trypil'ska kultura pojavila početkom IV. tisućljeća p. n. e. i okončala svoje postojanje u trećoj četvrtini III. tisućljeća p. n. e. U njenom razvoju odijeljena su tri razdoblja: rano, srednje i kasno. Razmjeri naselja, ovisno o kronološkom čimbeniku i uvjetima prirodnog okružja, variraju od nekoliko do 250 – 450 ha. Alati su se, u pravilu, izrađivali od kremenca, iako su Trypil'ci ovladali takvim načinima obrade bakra poput kovanja i lijevanja. Osnovna gospodarska djelatnost trypil'skog stanovništva bila je poljoprivreda i uzgoj životinja. Značajan razvoj ekonomije Trypil'ske kulture uvjetovao je odgovarajuće izmjene u duhovnom i društvenom životu njenih nositelja. To, ponajprije, potvrđuje antropološka i zoomorfna plastika koja svjedoči postojanje kulta poljoprivrede i plodnosti. Ideološka uvjerenja Trypil'aca stvaraju kulturna mjesta i zgrade, a svjetonazor predstavlja umjetnost oslikavanja keramike. Kult bika imao je važno značenje u trypil'skom panteonu. Strani predmeti svjedoče o kontaktima trypil'skih plemena sa stanovništvom koje ih je okruživalo. Stalne razmjene su bile uvrđene među njima i zajednicama kultura Bolgrad-Aldeny, Gumel'nycja i Černavoda I, Lendel i Polgar s jedne strane te njima i susjednim plemenima Seredn'oostogivske i Davn'ojamne kulture s druge strane.

Trypil'ska kultura je, jedina prema svojem podrijetlu, u procesu razvoja stekla niz samostalnih varijanti koje su okončale svoje postojanje gotovo

istovremeno kad su im kao zamjena došla stočarska plemena kultura ranog brončanog doba.

Već u V. tisućljeću p. n. e. na južnoj obali Baltika formirala se kultura ljevkastog posuđa. Početkom III. tisućljeća p. n. e. zasebne su zajednice s tom kulturom pronikle u istočnokarpatske regiju. Bavili su se sjedilačkim stočarstvom, poljoprivredom te tradicionalno – lovom, ribolovom i sakupljanjem. Vladao je kult sjekire kao simbola boga groma i munje te kult ovna. Odvijali su se aktivni kontakti sa stanovništvom Trypil'ske kulture.

Na teritoriju Zakarpattja krajem III. tisućljeća p. n. e. živjelo je stanovništvo Badenske kulture čiji je osnovni teritorij bilo Srednje Podunav"je. Bavili su se poljoprivredom i uzgojem životinja te domaćim obrtima. Imali su aktivan suodnos s ostalim kulturama regije.

Nositelji kulture okruglih amfora bili su još jedna ljudska skupina koja je živjela u Istočnokarpatskoj regiji u razdoblju neolitika. Njihov je areal zauzimao gotovo cijelu Njemačku, Poljsku, Češku, Slovačku, šumostepu desne obale Ukrajine, jugozapad Bjelorusije, sjever Moldove i Istočnu Rumunjsku. Spomenici kulture okruglih amfora odnose se na tri lokalne skupine: zapadnu, srednju i istočnu. Spomenici karpatske regije pripadaju posljednjoj od njih. Osobitost kulture je pojava bogato ornamentiranog posuđa za obred vezan za zemljane ukope u kamene grobnice. Kameni su grobovi bili obiteljske grobnice. Oni svjedoče o postojanju čvrsto ujedinjenih patrijarhalnih obitelji kod stanovništva te kulture. Plemena davne kulture bavila su se kako stočarstvom, tako i poljoprivredom.

Kultura okruglih amfora u regiji je obuhvatila drugu polovicu III. tisućljeća p. n. e. U skladu s posljednjim istraživanjima, ona se pojavila u granicama Ukrajine kao posljedica migracije njenog stanovništva iz Povolennja, a nestala je pod djelovanjem (similacija?) Kulture vrpčaste keramike. Po

mišljenju nekih znanstvenika, u formiranju kulture okruglih amfora sudjelovali su utjecaji kultura lendalsko-polgarske zajednice i ljevkastog posuđa koji su se do neke mjere slili s mezolitskom osnovom (kasna pojava Janislavičke kulture).

Na granici III. – II. tisućljeća p. n. e. u procesu unutarnjeg razvoja europskog stanovništva Kulture vrpčaste keramike nastale su mnoge njene lokalne varijante. U istočnim predgorjima Karpata ta je kultura predstavljena skupinom spomenika koji su nazvani podkarpatska skupina, a u gornjem toku Tyse istočnoslovačka skupina kurgana. Obje skupine spomenika postojale su do sredine II. tisućljeća p. n. e. Naselja su bila kratkotrajna, a gospodarstvo je bilo polusjedilačko stočarstvo. Plemena Kulture vrpčaste keramike regije imala su aktivne odnose sa susjednim teritorijima Ukrajine, Poljske i Slovačke.

U ranom brončanom dobu (prva polovica II. tisućljeća p. n. e.) na teritoriju Istočnih Karpata proteže se niz postvrpčastih kultura među kojima su najbolje istražene kulture Chłopice–Veselé, Niršeg i istočnoslovačka kurganska skupina. Osim specifičnog ornamenta u obliku različitih otisaka vrpce na keramici, njihova zajednička obilježja su bili oblici posuđa, osobitosti izgradnje nastambi i pogrebnog obreda, analogni način vođenja gospodarstva, tipološka sličnost alata i predmeta naoružanja te jedinstven sustav ideoloških vjerovanja. Osnovne djelatnosti plemena davnih etnosa bile su razvijena poljoprivreda i stočarstvo. Unutar njih nastali su uvjeti poput podjele rada unutar obitelji i odvajanja posebne zajedničko-obrtničke grane gospodarstva. Promjene u dijelu ekonomije izazvale su izmjene i u obiteljskim i u društvenim odnosima. Materijali spomenika ukazuju na pojavu patrijarhalno-obiteljskog sloja, patronima te nastanka materijalne neravnopravnosti kod stanovništva ranog brončanog doba.

Spomenici kulture Chłopice–Veselé proširili su se u Južnoj Poljskoj, Slovačkoj i međuriječju Zapadnog Buga. Areal kulture Niršeg nije površinski velik i zauzima Zakarpatsku oblast Ukrajine i, djelomično, sjeveroistočnu

Ugarsku. Ona je genetski povezana s kulturama Baden, Coțofeni, Davn'ojamnom kulturom, Kulturom vrpčaste keramike i kulturnim difuzijama balkanskog svijeta. Kultura Niršeg trajala je od 1900. – 1700. g. p. n. e. Povijesna sudbina njenih nositelja nije u potpunosti rasvijetljena, međutim, poznato je da se na niršegskom supstratu formirala kultura Otomani²¹ srednjeg brončanog doba. U predgorskim i gorskim regijama Gornjeg Potyssja istovremeno s kulturom Niršeg postojala je istočnoslovačka kurganska skupina. Život njenog stanovništva na teritoriju Zakarpattja je kratko trajao. Pastirska plemena ove skupine na početku su uspostavila kontakte sa zajednicama kulture Niršeg, a potom su se asimilirala s lokalnim okruženjem.

Etnička povijest plemena Istočnih Karpata u srednjem i kasnom razdoblju bronce je neodvojiva od povijesti cijelog karpatskog razdoblja i, ponajprije, s razvojem najboljeg centra za lijevanje i preradu bronce (takozvane Karpatske metalurške provincije) u Transilvaniji i Gornjem Potyssju, također i s proizvodnjom soli u Prykarpattju.

Stanovništvo tog razdoblja predstavljeno je kulturom Otomani i Fel'seševč-Stanove na Zakarpattju te Tšynacko-komarovskom i kulturom Noa u Prykarpattju.

Povijesno značenje plemena karpatske regije tog razdoblja leži u njihovom bogatom doprinosu kulturnoj riznici stanovništva Europe, a u prvom redu, Centralne Europe.

Novi kulturni stil i novi smjer etnokulturnih kontakata stigao je na teritorij Istočnih Karpata u Halštatskom razdoblju, jednom od najblistavijih razdoblja davne povijesti Europe, koje zahvaća kraj brončanog i početak željeznog doba.

Ono je predstavljeno kulturom Geva (Zakarpattje) tj. prykarpatskom varijantom „kulture ukrajinskog halštata“. U tom razdoblju formiraju se nove i

²¹ Otomani-Füzesabony kultura – jedna od kultura brončanog doba Panonsko-Karpatskog prostora (op. prev.).

razvijaju stare trgovačke veze kroz karpatske prijelaze, osobito zbog širenja predmeta izrađenih od bronce te se proizvodnja soli razvija i dalje.

U ranom željeznom dobu etnokulturna situacija u Istočnim Karpatima gubi stabilnost. Regija potpada pod različite kulturne utjecaje te se odvija djelomična izmjena stanovništva. Osobine nestabilnosti su pojava obrambenih naselja i formiranje malih kulturnih skupina. U tom su razdoblju u regiji živjeli nositelji spomenika Čerepynsko-Lagodivske te Zapadnopodilske kulture.

Povijest naroda Agatirsa ostala je zagonetna i do kraja neistražena kao i problem skitskih utjecaja na stanovništvo tog teritorija.

Stanovništvo Zakarpattja u ranom željeznom dobu predstavljeno je Kuštanovyckom kulturom. Ona se izdvaja širokim međusobnim vezama sa stanovništvom Slovačke i Ugarske.

Latensko razdoblje bilo je jedno od važnih u etnokulturnom razvoju Istočnih Karpata, to je bilo razdoblje širenja velike količine proizvoda izrađenih od željeza (oružje, poljoprivredni i obrtnički nakit, ukrasi).

Vodi se diskusija o etničkoj pripadnosti nositelja spomenika Latenske kulture na istraživanom teritoriju. Očito je da su to bili Kelti, Franci, a moguće i Iliri. Posljednjih stoljeća prije naše ere, latenski spomenici iz Zakarpattja zajedno s njihovim nositeljima pronađeni u Prykarpattje, osjetno utječući na lokalnu kulturu.

Prijelaz i prva stoljeća naše ere bila su razdoblje temeljnih izmjena u etnokulturnom razvoju regije. Te su izmjene povezane, u prvom redu, s ekspanzijom Geto-Daćana koji su se u I. st. p. n. e. ujedinili u jednu etnopolitičku organizaciju – državu Burebiste. Ta je država, u tom ili drugom obliku, postojala do početka I. st. n. e.

Ukoliko uzmemo u obzir arheološke spomenike kulture Pojinešti-Lukašivka, čiji su nositelji bila, po mišljenju znanstvenika, germanska i dačka plemena (točnije dakizirani Germani-Bastarni), tada je teritorij koji su Dačani bili osvojili na sjeveru obuhvaćao gotovo cijelu Istočnokarpatsku regiju, dosežući Gornje Podnistrov"je.

Dačani su zaposjeli posljednji teritorij tijekom I. st. n. e., njihov arheološki ekvivalent su spomenici takozvanog lypyckog tipa koji su, po mišljenju većine znanstvenika, pripadali dačkom plemenu Kostoboka. Južni susjedi Kostoboka bila su dačka plemena Karpa i Besa. Očito je da se i tom razdoblju odvijao proces dakizacije Karpatske regije.

U tom su se razdoblju iz Mazovije i Pidljaššja na Volynju i Prykarpattju pojavila plemena Pševorske kulture koja bila mješovitog germansko-slavenskog etničkog sastava. U Prykarpattju su se ta plemena susrela s potomcima Bastarna, dačkim stanovništvom Lypycke kulture, drugim geto-dačkim skupinama i Sarmatima. Kao posljedica života na jednom teritoriju, a negdje i mješovito, nastali su složeni etnokulturni procesi koji su u konačnici doveli do simbioze svih tih kultura i stvaranja kvalitativno novih etnokulturnih skupina kao konačnog ishoda.

Sredinom I. st. n. e. zarubinecka plemena, koja su doputovala iz Pryp"jatskog Polyssja, pridružila su se integracijskim procesima u Prykarpattju nakon raspada njihove kulturne zajednice zbog prirodne katastrofe. Miješanje mnogobrojnih skupina novog stanovništva sa staroslavenskim, po mišljenju većine znanstvenika, dalo je novi impuls etnokulturnom razvoju plemena Istočnokarpatske regije.

Tijekom I. – II. st. na teritorijima susjednim Volynju formira se na osnovi integracije pševorske i zarubinecke kulturno-etničke jedinice s učešćem dačkog supstrata nova kulturno-povijesna zajednica – Zubrycka kultura, koju s velikom

dozom pouzdanosti treba povezivati sa staroslavenskom kulturom. U skladu s povijesnim izvorima, nositelje te kulture treba identificirati sa slavenskim plemenima Veneta. U kulturnom i etničkom suodnosu zarubinecka plemena Prykarpattja i Volynja srodna su nositeljima kasnozarubinečkih spomenika Podillja i Srednjeg Podniprova koji su činili istočni dio velikog staroslavenskog venetskog područja.

Upravo su te skupine odigrale ključnu ulogu u procesu asimilacije dačkog elementa prvo tijekom I. – II. st. u sjevernom Prykarpattju, a zatim i u cijeloj Istočnokarpatskoj regiji.

U kasnom rimskom dobu teritorij Istočnih Karpata nalazio se u blizini glavnih raskrižja europske povijesti. Dakle, sudbina istočnokarpatskog stanovništva bila je direktno povezana s događajima koji su se odvijali na europskom kontinentu. U epicentru tih događaja se, bezuvjetno, nalazilo Rimsko carstvo i njegovi odnosi s barbarskim svijetom. Oslabljeno dubokom ekonomskom i političkom krizom, koja ga je zahvatila u III. st. n. e., Rimsko carstvo pretrpjelo je osjetne napade Barbara u raznim dijelovima svog veličanstvenog teritorija.

Za razliku od prethodnih razdoblja kad su se granice carstva stalno širile, maksimalno se približivši Istočnokarpatskoj regiji (provincija Dacija i Panonija), sada je Rim svim naporima pokušao izdržati pritisak Barbara na svojim granicama. To postaje sve teže i Rimljani 273. g. gube Daciju, jednu od svojih najvažnijih istočnih pokrajina. Poslije toga, sve do invazije Huna, nastaje razdoblje apsolutne stabilizacije: pomirbe s Barbarima te složene taktike rimske administracije koja je povezana s njima. Trgovački odnosi s Dačanima, Slavenima i Germanima dobivaju sve veće značenje. U tim se uvjetima formiraju nove kulture, obilježene provincijalno-rimskim utjecajima, Černjahivska i Kultura karpatskih kurgana. Posljednja je arheološki ekvivalent istočnokarpatskog stanovništva tog razdoblja i zauzima teritorij uzduž sjevernih

i istočnih padina Karpatskog hrpta, između Karpata i gornjih tokova Dnistra i Syreta, također i južnog predgorja gornjeg toka rijeke Tyse. Mnogobrojna gusto smještena naselja i mogile otkrivena su pomoću istraživanja, što svjedoči o pojavi demografske zasićenosti te regije. Širok spektar žitarica, koje su se ovdje uzgajale, i usavršeni poljoprivredni alati svjedoče postojanje orne poljoprivrede. Arheološki materijali ukazuju na široke trgovačke veze nositelja Kulture karpatskih kurgana s rimskim provincijama. Prema etničkom sastavu to je bilo miješano dako-slavensko stanovništvo.

Takvo su mješovito stanovništvo bili i nositelji spomenika Zakarpattja i Slovačke. Među njima osobitu pažnju privlače mogila u Zemplyni i pševorski spomenici.

Bezuvjetno, važnu ulogu u etnokulturnim procesima regije ima černjahivsko stanovništvo gornjeg i srednjeg Dnistra. Černjahivska kultura i Kultura karpatskih kurgana direktno prethode slavenskim spomenicima i povezane su s njima osnovnim elementima materijalne kulture (keramika, gradnja nastambi, neka obilježja pogrebnog obreda). Sve to ukazuje na suštinsko učešće i ulogu prykarpatskog stanovništva u formiranju slavenskih spomenika.

Prijelomno razdoblje u povijesti europskih naroda, a u tom smislu i Slavena, bila je sredina I. tisućljeća n. e. Raspad Rimskog carstva, premještanje veličanstvenih ljudskih skupina i cijelih plemena, koje je steklo naziv *velika seoba naroda*, u arheologiji se očitovalo procesima gašenja niza arheoloških kultura. Svoje postojanje okončavaju Černjahivska, Pševorska i Kyjivska kultura te Kultura karpatskih kurgana. Na njihovom mjestu nastaju nova ranosrednjovjekovna slavenska kulturno-etnička ujedinjenja. U Karpatsko-dnistrjanskoj regiji u V. st. javljaju se slavenska naselja prazkog tipa koja već u VI. st. neprekidnim prstenom okružuju Karpate. Upravo je sjeveroistočno Prykarpattje te Gornje i Srednje Podnistrov"je postalo taj polazni teritorij s kojeg

je započela velika seoba Slavena na Balkan i uz Dunav do međuriječja Labe i Zaala.

Prve skupine slavenskih doseljenika u nižem Dunavu označene su na Peutingerovim tablicama pod imenom Veneti. Njima odgovaraju spomenici tipa Etulija koje su posljednjih desetljeća otkrili moldavski i ukrajinski arheolozi te koji su tipološki povezani sa spomenicima Zubrycke i Černjahivske kulture Gornjeg Podnistrov"ja i Prykarpattja prethodnog razdoblja.

Dakle, Istočnokarpataska regija bezuvjetno ulazi u sastav tog teritorija na kojem su se odvijali procesi formiranja slavenske etničke zajednice. Visok stupanj društveno-ekonomskog razvoja stanovništva Sjevernog Prykarpattja rimskog doba dovodi do stvaranja na tom prostoru početkom ranog srednjeg vijeka prvog istočnoslavenskog poludržavnog ujedinjenja na čelu s Modiskom, knezom Duljiba, koje je postojalo do VII. st.

Uslijed višestoljetnih promjena etničkih, društveno-ekonomskih i političkih odlika, Istočni Slaveni nisu dosegli stupanj razvoja koji je bio svojstven narodima koji su dovršavali svoje državno postojanje. Nastaju veliki savezi plemena koji postupno prelaze u polufeudalne „kneževine“.

Etnička povijest Prykarpattja i Zakarpattja tog razdoblja povezuje se s Hrvatima (napomenimo da naziv Hrvat zvuči slično nazivu Karpatskih planina). Hrvati su činili veliki plemenski savez koji se raspao na nekoliko dijelova pod neprijateljskim napadima (najvjerojatnije avarskim). Oni su se raselili na Balkan i u Srednju Europu, no uglavnom su ostali na starim mjestima.

Luko-Rajkovecka kultura, koja je također proširena na desnoj obali Ukrajine, Moldovi te djelomično Rumunjskoj, smatra se arheološkom manifestacijom Hrvata u Istočnokarpataskoj regiji. Toj arheološkoj kulturi svojstveno je jedinstvo vodećih materijalnih obilježja sa svojim etnografskim osobitostima u raznim regijama. Pojava takvih osobitosti uvjetovana je

specifičnostima etnogenetskih procesa i prirodno-klimatskim okruženjem. Tako se areal Luko-Rajkoveckog bazena Istočnih Karpata formirao na osnovi lokalnih spomenika praznog tipa V. – VII. st. n. e. pod utjecajem sinkronih spomenika Volynja te Gornjeg i Srednjeg Podnistrov"ja, što je uvjetovalo jedinstvenost vodećih obilježja karpatskih spomenika s drugim regijama širenja Luko-Rajkovecke kulture. Uz to, na arheološkim su materijalima zamjetni utjecaji supstrata kontakta lokalnih plemena s plemenima Slovačke, Poljske i Ugarske. Posebice, početke podkurganskih pogreba VIII. – IX. st. u spomenutoj regiji treba povezati s pogrebnim tradicijama nositelja Kulture karpatskih kurgana. Svojevrsnost etnografskih obilježja kulture Istočnih Karpata krajem I. tisućljeća n. e. javlja se u prevalenciji zidova napravljenih od greda i kaminskih peći u nastambama za život. Umjesto njih, na Zakarpatskoj ravnici su gradili zidove od nabijene ilovače, glinene peći i ognjišta otvorenog tipa. Predkarpatskoj regiji svojstvena je također velika količina utvrđenih naselja koja su bila kulna središta i skrovišta u kojima stanovništvo nije stalno živjelo ili su bila administrativno-obrtnički centri. Dosta često su drveno-zemljani zidovi utvrda bili pojačani kamenim konstrukcijama.

Povijesno istraživanje razdoblja kneževine na Prykarpattju započeto je prije skoro dva stoljeća, međutim, mnogo važnih problema i dalje ostaje nerazjašnjeno. Uzroci ove pojave kriju se, u prvom redu, u nedostatnoj bazi izvora. Postoji jako malo pisanih podataka.

Arheološka istraživanja, koja bi mogla suštinski proširiti naše predodžbe o tom razdoblju povijesti Karpata, tek započinju. Otkriće i djelomično istraživanje niza seoskih naselja i utvrđenih naselja IX. – XII. st., pogrebnih kompleksa i fortifikacijskih zgrada, koje se odvijalo 1980-ih – 1990-ih godina u toj regiji, svjedoče o perspektivi znanstvenog istraživanja i tek su početna etapa gomilanja baze izvora.

Do danas nema nijednog u potpunosti istraženog staroruskog naselja što, naravno, otežava svestrano osvjetljavanje povijesti sela, a to značajno sužava mogućnosti reprodukcije etnokulturne povijesti kraja.

Nastanak seoskih naselja usko je povezan s procesima migracija i kolonizacijom novih zemalja. Upravo su ti procesi jedno od najkarakterističnijih obilježja povijesti regije u IX. – XIII. st.

Ovisno o prirodno-geografskim uvjetima, naselja se mogu podijeliti na poljoprivredna, koja su bila smještena u predgorskim i nizinskim predjelima, te poljoprivredno-stočarska, koja su se nalazila u gorskim predjelima. Prva su naselja stara, ona su nastala u razdoblju masovnog slavenskog naseljavanja Istočnih Karpata, dok su druga mlađa i njihovu pojavu treba na Zakarpattju povezivati, naprimjer, s formiranjem Ugarske ranofeudalne države i pokušajima ugarskih feudalaca da porobe Slavene. Bježeći na sjever u planine, Slaveni su stvorili nova naselja u uskim dolinama gorskih rječica, na visoravni. Naselja XI. – XIII. st. također se susreću u dolinama rijeka gorskog kraja. Prema prikupljenim podacima tu možemo podijeliti ove regije grupiranja naselja: 1) gornji tok rijeke Tyse s gornjim pritocima Rikom i Boržavom; 2) dolina rijeke Latoryce s pritocima; 3) dolina rijeke Už s pritocima; 4) lijeva obala Tyse s teritorijem koji graniči s Panonskom nizinom.

Intenzitet naseljavanja u spomenutim regijama tog kraja nije bila jednaka. Najgušće su bile naseljene predgorske i nizinske regije. Što su se naselja nalazila više, to ih je manje bilo.

Postoje pisani podaci vezani za naselja Južne Bukovyne, posebice u *Galycko-Volynskom ljetopisu*²².

Analiza arheoloških izvora i njihova usporedba s pisanim dokumentima daju osnovu podijeliti povijest staroruskog sela ove regije na tri osnovna

²² Ljetopis iz XIII. st. posvećen teritoriju Galyčyne i Volinja.

razdoblja: X. – XI. st. – vrijeme kad je staroruska Bukovyna bila sastavni dio Kyjivske Rusi; XII. – prva polovica XIII. st. – kad je ona pripadala Galyckoj kneževini; druga polovica XIII. – prva polovica XIV. st. – vrijeme kad je sjeverna Bukovyna bila sastavni dio Galycko-Volynske kneževine.

Demografski i etnokulturni procesi, koji su se odvijali u staroruskom selu Istočnokarpatske regije, analogni su procesima na drugim teritorijima Stare Rusi. Oni su postali osnovni čimbenik formiranja ukrajinskog naroda.

Složena struktura feudalnog ustroja stvorila je različite tipove naselja, među kojima su i utvrde koje je uobičajeno nazivati utvrđenim naseljima. One su vršile najrazličitije društvene funkcije.

Pouzdana obrana bila je najvažniji uvjet postojanja utvrđenih naselja. Utvrđena naselja su se u Istočnokarpatskoj regiji pretežno gradila na visokim i teško dostupnim mjestima sa strmim padinama. S nezaštićene ili najmanje zaštićene strane gradile su se utvrđene obrambene linije čiju su osnovu činili zemljani nasipi i rovovi. Na površini nasipa su se gradili obrambeni zidovi.

Postojanje jednog ili nekoliko utvrđenih prostora, karakter izgradnje zemljanih nasipa te izgradnja odgovarajućih površina utvrđenog naselja daju priliku znanstvenicima podijeliti ih na određene kategorije.

Za utvrđena naselja-zamkove karakterističan je malen utvrđen trg na kojem su gusto poredane zgrade feudalca i njegove posluge te postojanje mogila u centru kultne zgrade. U obrambenim utvrdama zidova su se pretežno nalazile skladišne prostorije, gospodarske zgrade te stambeni prostori za zaštitnike. U pravilu, nekoliko sinkronih naselja se smjestilo na visokim rtovima u blizini zamaka.

Utvrđena naselja tj. kneževske tvrđave nastala su u vezi s politikom osvajanja, odnosno osvajanjem novih zemalja. Ona su se pretežno gradila na

mjestima raskrižja važnih trgovačkih putova i u pograničnim područjima. Najkarakterističnije obilježje tvrđava je to da se njihova izgradnja vodila uzduž perimetra utvrde, ostavljajući unutarnju površinu neizgrađenom (slobodnom od izgradnje). I utvrđena su naselja-tvrđave, kao i zamci, bila popraćena sinkronim naseljima-suputnicima čiji su žitelji osiguravali vojno-feudalni vrh životno neophodnim potrepštinama.

Među utvrđenim naseljima-tvrđavama izdvaja se još jedan tip – stražarske tvrđave koje su se gradile na inicijativu velikokneževske vlade. Neke od njih su čak spomenute u ljetopisima. Te zgrade imaju mnogo zajedničkih obilježja sa spomenutim tvrđavama. One su se koristile za kontrolu pograničja i mjesta važnih prijelaza te za odvrćanje neprijateljskih napada.

Još jednu važnu skupinu spomenika tog tipa predstavljaju utvrđena naselja – centri zajednice. Znanstvenici smatraju da ona pripadaju najranijim utvrđenim naseljima te da su na teritoriju Istočnokarpatkog područja poznata u razdoblju od VIII. do kraja X. stoljeća. Spomenici tog tipa dijele se na dvije kategorije: skrovišta i administrativno-gospodarske centre. Kako su istraživanja pokazala, skrovišta nisu imala stacionarnu izgradnju. Njihovo dvorište je bilo slobodno i koristilo se kao površina za okupljanja ili skrivanje okolnog stanovništva od napada neprijatelja. Administrativno-gospodarski centri imali su kaotičnu izgradnju. Postojanje velikih dugih zgrada koje su imale gospodarsku namjenu je karakteristično obilježje tog tipa spomenika. Okolo centara zajednice nalazila su se mnogobrojna naselja koja su se grupirala u gnijezda. Utvrđena naselja su zauzimala važno mjesto u društveno-ekonomskoj strukturi društva tog vremena u prvom redu kao konsolidacijska sila ekonomije i političkog života.

Gradovi su bili složeni društveni organizam. U njima su se objedinile gradske funkcije i čuvali su se seoski tipovi djelatnosti. Zamak je bio glavni dio grada u kojem su živjeli kneževi, vojvode i feudalci te se nalazio administrativan i religijski centar. Na teritoriju „okolnog grada“ smjestili su se posjedi boljara,

trgovaca, svećeništva i mještana te su se nalazili gradski hramovi i samoupravna tijela. Predgrađa nisu bila zaštićena obrambenim zidovima.

Gradovi su bili okruženim drvenim obrambenim zgradama. Vrata su bila zaštićena gradskim kulama ili dodatnim zgradama. Ulice su se popločavale drvenim blokovima. Izgradnja grada sastojala se od zasebnih posjeda ili obrtničkih kompleksa i imala je konstrukcije od greda ili okvirno-stupnu konstrukciju. Izgradnja je bila drvena i kamena.

Za osnovnu izgradnju na teritoriju Istočnih Karpata običnih nastambi (u gradovima ili seoskim naseljima) i javnih zgrada (takozvane duge nastambe) koristilo se drvo. Oblik nastambi mijenja se u rastućoj progresiji od 2,16 m (IX. – X. st.) do 3,5 – 3,74 m (XIII. st.). Jasno je vidljiva tendencija izgradnje 3 – 5 katnica u XII. – XIII. st.

Zidovi su imali stupnu konstrukciju i bili su od greda. Spajanje vijenaca radilo se pomoću ureza „u oblo“, a u tehničkim su se zgradama koristili urezi „lastin rep“. Ispred nastambe su se gradili trjemovi sa stupnom konstrukcijom, a stropovi su se pokrivali kolonama (IX. – X. st.) ili stropom od debelih cjepanica (XII. – XIII. st.).

Krovovi su se gradili u obliku stropa od trupaca te se na njih nasipavao sloj zemlje (IX. – X. st.), imali su konstrukciju u obliku polukolaca te su se pokrivali letvicama, lemehom²³ i šindrom. Dužina očuvane šindre, koja je pronađena u procesu arheološkog istraživanja, iznosi 1,05 m dužine i 0,18 m širine.

U izgradnji obrambenih zgrada, također i pri izgradnji tehničkih konstrukcija brana i nasipa, potvrđeno je korištenje nasipa ispunjenih kamenjem. Drvo se naširoko koristilo u sakralnoj gradnji. Crkve su bile križno-kupolaste, centralne ili trobrodne.

²³ ukr. лемех – drveni pokrovni element (op.prev.).

Kamen se koristio pri gradnji crkva i katedrala. U prijestolničkim centrima nalazili su se veliki hramovi koji su se dijelili na križno-kupolaste, okrugle i jednobrodne te su bili izgrađeni u tehnici gradnje zidova od bijelog kamenja. U zidove su se stavljali blokovi bareljefa, što je hramovima davalo svečan i dekorativan izgled.

Gradnja na stijenama je zasebna grana povijesti arhitekture te svojevrsno etnografsko obilježje materijalne kulture stanovništva Karpata. Stijene su se koristile kao prirodni „zidovi“ te su ih dopunjavali umjetnim drvenim konstrukcijama koje su postavljali vertikalno sa posebno urezanim utorima i rubovima. Tragovi, koji su bili urezani na stijenama, daju jedinstvenu mogućnost rekonstrukcije gradnje u trodimenzionalnom prostoru s vjerodostojnosti do 90%.

Prvi put u povijesti istraživanja drvene arhitekture predmongolskog razdoblja je na materijalima prirodnih mjera na stijenama utvrđena ista visina posebnih katova u pet graditeljskih razdoblja.

Na teritoriju Istočnih Karpata postojale su tvrđave i zamkovi sa složenim sustavom obrane koji su bili izgrađeni od kamena ili zemljano-drveni. Zidovi su bili širine 2,5 – 2,8 m i stajali su na širokim temeljnim nosačima. U obrambene su se zidove u strukturu ziđa stavljali nosivi lukovi visine do 15 m koji su smanjivali opterećenje kamenog zida. Kamene zidove su premazivali vapnenom otopinom s dodacima spaljene usitnjene gline i drvenog ugljena.

Obrambene zgrade dijele se na privremene i na stalne. U X. st. utvrđeni su vojni trjemovi-štitovi. U XIII. st. pojavljuju se kule čija su osnova bile litice visine do 30 m. Na teritoriju utvrda kopali su ili dubli bunari dubine 30 – 80 m te cisterne za vodu koje su bile napravljene od kamenih blokova.

Postojanje otvorenih naselja na mjestima najpogodnijim za poljoprivredu je dobra potvrda da je osnovna grana gospodarstva bila poljoprivreda.

Poljoprivredni karakter gospodarstva posvjedočen je, osim toga, ljetopisnim svjedočanstvima i arheološkim podacima. Među arheološkim materijalima nalaze se željezna rala, rezači-čeresla²⁴, srpovi, kose, lopate, žrvanj i drugi predmeti koji svjedoče visoki stupanj poljoprivredne tehnike. Nastale su značajne izmjene u poljoprivrednom sustavu nakon što su počeli koristiti plug za obradu polja.

Stočarstvo je odigralo značajnu ulogu u gospodarskom životu staroruskog sela, a posebno Istočnokarpatske regije. Značajna količina kostiju domaćih životinja činila je kulturni sloj skoro svih istraženih naselja. Prevladavale su kosti bika i svinja te koza, konja, ovaca. U pravilu su konzumirali meso odraslih životinja.

Među seoskim obrtima stanovništva Istočnih Karpata IX. – XIV. st. ustaljeni su lov, pčelarstvo, sakupljanje itd. Tomu su doprinijeli značajni šumski prostori kraja s velikom količinom zvijeri i ptica. Osobito se izdvaja obrt dobivanja soli koji u Prykarpattju ima duboko ukorijenjenu tradiciju.

Tijekom IX. – XIV. st. obrti poput lončarstva, kovačkog obrta, izrade nakita, tkanja, šivanja odjeće, obrade kože, rogova, kosti, jantara, stakla, drveta, kamena i dr. bili su visokorazvijeni i raznoliki.

Podjela obrta na seoske i gradske povezana je s materijalom i tehnikom izrade te asortimanom izrađenih predmeta. Gradski obrti se od seoskih razlikuju svojom složenošću, majstorskom umjetnošću i raznolikošću. Seoski i gradski obrti su imali u Karpatima određena specifična obilježja koja su povezana s prirodno-geografskim uvjetima spomenutog teritorija.

Istočni Karpati nalaze se na raskrižju putova s Prybaltika i Crnomorske obale te Južne Europe i povezivali su Zapadnu Europu s Istočnom, također i s

²⁴ ukr. різак-чересла – rezači s vertikalnim noževima unutar pluga (op. prev.).

Azijom. Zbog toga su trgovački putovi na tom prostoru poznati od najdavnijeg doba.

Kroz istraživani teritorij prolazile su dvije grane transkontinentalnog „puta svile“ Portugal-Kina, od kojih je jedna išla kroz Vorits'ki prijelaz, a druga uzduž Prykarpattja. U predgorju, gdje su se doline rijeka sužavale, nastajala su „vrata“ koja su bila kontrolno-obrambene točke (Sjanok, Sambir, Tustan', Synevids'ko). Pouzdanost trgovačkog puta osiguravala se postojanjem dostatne količine obrambenih točaka uzduž puta.

Posljednjih desetljeća je na teritoriju Ukrajinskog Prykarpattja započeto istraživanje skupine utvrđenih naselja-svetišta iz VIII. – X. stoljeća.

Ona su se gradila na povišenim mjestima iznad kanala. Glavno obilježje utvrđenog naselja-svetišta je ritualni zemljani nasip koji je okruživao okruglu, rjeđe ovalnu, manju površinu na čijem je teritoriju bio postavljen drveni idol. Tu površinu još nazivaju hramom.

Na površini ritualnih nasipa, koji su, kako se smatralo, branili svetište od „zlih duhova“, gradili su se žrtveni oltari na kojima su gorila ognjišta. S vremenom su se s unutarnje strane nasipa gradili pijedestali od velikih kamenih blokova na koje su postavljali idole. Pretežno su se pred pijedestalima nalazile žrtvene jame-bunari za prinošenje žrtava. S vanjske strane nasip je okružen rovom.

Velike zgrade-kantyne²⁵ su, po mišljenju znanstvenika, bile neizostavan atribut utvrđenih naselja-svetišta.

Istraživanja provedena posljednjih godina pokazala su da su se kultni centri u Istočnim Karpatima gradili također na ostancima²⁶ u obliku konusa sa strmim padinama s pogledom na kamene stijene. Koristila su se takva mjesta

²⁵ ukr. споруди-кантини – zgrade u kojima se odvijala trgovina (op. prev.).

²⁶ ukr. останец – izolirana nevelika parcela koja se sačuvala nakon razaranja većeg teritorija (op. prev.).

blizu jedinstvenih djela prirode poput kamenih izbočina, isturenih dijelova stijena, špilja.

Uspostavljanje kršćanstva je na Rusi imalo dalekosežne i svestrane posljedice na ukupan razvoj društvenog života. Poganstvo i kršćanstvo predstavljaju dvije principijelno različite strane duhovnog napretka istočnog slavenstva, uključujući i stanovništvo Istočnih Karpata, određenog napretka u sferi društveno-ekonomskog razvoja. Kršćanstvo je na spomenutom teritoriju imalo svoj specifičan razvoj koji je bio povezan kako s osobitostima obreda, tako i s razvojem crkve istočnog i zapadnog obreda.

Trudeći se odrediti etničku pripadnost stanovništva Istočnokarpatske regije, istraživači su u najvećoj mjeri koristili pisane izvore koji su bili dosta nekonkretni i nepotpuni. *Povijest prošlih vremena*, traktat imperatora Konstantina Porfirogeneta *O upravljanju carstvom* te svjedočanstva istočnih povjesničara *O zemlji Slavena* spominju plemena Hrvata koja smještaju u predgorje Istočnih Karpata. Istočni izvori IX. – X. st. daju poprilično precizna obilježja društvenog ustroja tog stanovništva, opisujući njihovu svakodnevicu i vjerovanja, međutim, ne povezuju ih s određenim teritorijem.

Arheološka istraživanja u Bukovynskom Prykarpattju te široko obuhvatna istraživanja započeta 1980-ih godina prošlog stoljeća u bazenu gornjeg Dnistra dala su suštinske nadopune spomenutim izvorima.

Analiza mnogobrojnih materijala iz utvrđenih naselja, naselja, mogila te kultnih centara potvrdila je da je Istočnokarpatsko područje u IX. st. i sljedećim stoljećima, kao i u prijašnjim stoljećima, naseljavao slavenski etnos tj. Hrvati koji su se dijelili na istočne i zapadne.

U etnokulturnim procesima Istočnokarpatske regije sudjelovale su i druge skupine stanovništva koje su bile slavenskog i neslavenskog podrijetla. Ugri,

koji su u IX. st. preselili u Panonsku nizinu preko Istočnih Karpata, su bili najbrojniji među njima.

Arheološka istraživanja pokazuju da je stanovništvo Istočnokarpatske regije u procesu povijesnog razvoja u svoju kulturu uključilo elemente kultura drugih naroda i istovremeno nije ništa manje aktivno utjecalo na njihov razvoj. Postupno se formira svojevrsna skupina istočnoslavenskog naroda, formiraju se njihove etničke, a na toj osnovi i njihove političke granice.

Jedinstveni etnos Istočnih Karpata kneževskog razdoblja, koji je bio obogaćen međusobnim utjecajima unutaršnjeg i vanjskog karaktera te je imao bogatu povijest, postao je sastavnim dijelom ukrajinske narodnosti.

Kako su pokazala arheološka istraživanja, krajem X. – početkom XI. st. veliki administrativni centri s razgranatom društvenom strukturom te bogatim ekonomskim i demografskim potencijalom okoline okončavaju svoje postojanje. Moguće je da pojavu novonastalih, sitnijih i kompaktnijih kneževina na političkoj areni (Permyšl'ske, Terebovljanske, Zvenygorodske i Galycke) treba sagledati kao zakonomjieran postupan proces razvoja istočnoslavenskog društva u kojem se odvijao proces feudalnog usitnjavanja koji je uzrokovan vanjskim čimbenicima.

Od tog je vremena, tijekom druge polovice XI. – početka XII. st., u istočnoslavenskom društvu Prykarpattja vidljiva tendencija konsolidacije sitnih kneževina. Na političkoj se areni 1141. godine pojavljuje nova država – Galycka kneževina čije se etničke granice, u većoj ili manjoj mjeri, poklapaju s nekadašnjim teritorijem kojeg su naseljavali Istočni Hrvati.

Formira se zakonomjieran razvoj produktivnih sila, porast ekonomskih i političkih mogućnosti, međunarodni autoritet, a sličnost političkih interesa krajem XII. st. dovodi do ujedinjenja dviju susjednih ranofeudalnih država Galyčyny i Volynja koje je ujedinila jedina istočnoslavenska zajednica.

Brz razvoj Galycko-Volynske kneževine u drugoj polovici XIII. st. bio je zaustavljen tatarsko-mongolskim napadima, a poslije njih i agresijom ugarskog kralja.

Početkom XIV. st. moć Galycko-Volynske države bila je oslabljena kako unutarnjim, tako i vanjskim proturječjem između feudalaca, čime se uspješno okoristila Poljska. Istočnokarpatska regija Galycko-Volynske kneževine, kao i druge njene zemlje, potpale su pod vlast Poljske, Ugarske, a zatim i Moldove.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Дослідження в галузі етнології, присвячені процесам формування українського народу, які були зроблені в минулому, слід перекласти, щоб наблизити їх зарубіжним дослідникам та продовжувати дослідження на світовому рівні. Мова є невід'ємною частиною етнокультури, тому що виникає у народу, народ на всіх етапах його розвитку самовиражається в ній і збагачує її з часом. Мова також віддзеркалює специфічний дух та індивідуальність кожної нації. Кожний переклад знайомить читача з матеріальним побутом, суспільним життям, специфічним для певного народу та країни. Культурний підхід до перекладу відіграє важливу роль у виконанні цього завдання, тому що невирішені питання етнології можуть бути вивчені через культурні відмінності, які досі невідомі. Переклади іншомовних етнологічних робіт дають можливість кожній людині познайомитися з людським духом та історією другого народу (Лозко 2001).

Найрізноманітніші знання про світ і наше довкілля виражені в формі мови, тому що вона відбиває історичний досвід і переконання носія, отже, вона є надбанням певного етносу. Оскільки кожна національна мова має власні засоби вираження світогляду її носіїв, можна припустити, що в різних мовах закладено різні фундаментальні переконання. Різні картини світу переломлюються через структуру кожної мови. Мова підтримує зв'язок поколінь та зберігає елементи культури на різних етапах її розвитку. Мова кожного народу відображає національні особливості, які відбулися з плином часу. Особливості мови формуються в процесі розвитку етносу, тому мова культурно, історично і географічно пов'язана з ним. Кожна культура виробляє власні концепції світу, тому люди різних культур бачать красу по-своєму. Те, що в одній культурі має позитивне значення, в іншій може мати негативне і навпаки. Крім того, враховуючи різні історичні події, різні культури використовували різні предмети

побуту та мали різні переконання і способи життя. Щоб наблизити дві різні культури, дуже важливо, щоб перекладач добре володів культурними термінами обох культур, інакше реципієнт не отримає повної інформації. Якщо в культурі реципієнта немає специфічних термінів з культури джерела, вони повинні бути пояснені найближчими термінами, які існують і додатково описані. На мою думку, легше перекладати з неспорідненої мови, ніж із спорідненої, оскільки в такому разі не виникає труднощів, викликаних міжмовною омонімією. Культурні відмінності між регіонами або архаїзмами та діалектизмами також істотно визначають переклад. Існує багато чинників культури, що впливають на переклад, один з основних – політичний вплив, тому що без свободи спілкування не можна встановлювати зв'язків між різними культурами.

Мова є незамінний сегмент культури ще з початку розвитку найпримітивніших людських суспільств. Усі філософські переконання людських колективів можна пов'язати з культурними чинниками. Образна мова вводить нас у світ старих вірувань і звичаїв, які найбільш добре збережені у фразеології, тому що зберігалися залишки ритуальних стародавніх обрядів та лінгвістичні архаїзми. Мова народних обрядів, яка сьогодні збереглася у фольклорі, вказує не тільки на символіку обрядів, але й на символіку різних реалій і мовних одиниць, які ці реалії позначають.

Тепер у центрі дослідницької уваги в галузі етнолінгвістики стоїть етнос, який розвиває мову і активно користується рідною мовою з плином часу та має активний вплив на мовні зміни. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць збуджує інтерес до ролі мови як суспільного явища, тому що вона знаходиться в системі духовних цінностей етносу. Також відбувається взаємовплив народу та власне мови. Внаслідок обміну матеріальними і культурними цінностями відбувається зближення культур

та взаємозбагачення мов різних народів, впливаючи на збагачення світогляду кожної людини.

Культура мови перекладу заперечує буквальний, дослівний переклад та орієнтує перекладачів на творчі пошуки та здійснення відповідного перекладу в порівнянні з оригіналом. Перекладачі прагнуть до відповідності оригіналу, до точної передачі культурних особливостей і змісту твору.

Важливим інструментом культурного перекладу є транслітерація. У мовознавчій літературі транслітерація визначається як „побуквена передача текстів і окремих слів, записаних за допомогою однієї графічної системи, засобами іншої графічної системи“ (Суперанская у: Čelić 2012: 84). При перекладі з однієї мови на іншу транслітерації підлягають власні назви, терміни, екзотизми і под.

Принципи українсько-хорватської транслітерації подані М. Поповичем та Р. Тростинською в Хорватському правописі Матиці хорватської (2007: 302-303):

Slovo	Transl.	Skupine	Transkr.	Primjer
а	a		a	Анатолій (Anatolij) → Anatolij, Оксана (Oksana) → Oksana
б	b		b	Богдан (Boždan) → Bogdan, Бубка (Bubka) → Bubka
в	v		v	Львів (Lviv) → Ljviv, Чернівці (Černivci) → Černjivci
г	g		g	Галля (Galja) → Galja, Кіровоград (Kirovohrad) → Kirovograd, Буг (Buž) → Bug
ґ	g		g	Ґонта (Gonta) → Gonta, Ґудзь (Gudz') → Gudz
д	d		d	Дніпро (Dnipro) → Dnjpro, Медведенко (Medvedenko) → Medvedenko, Діденко (Didenko) → Didenko
		дь	dj	Федькович (Fed'kovyč) → Fedjkovič
е	e		e	Емма (Emma) → Ema, Олександр (Oleksandr) → Oleksandr
є	je		je	Євген (Jevžen) → Jevgen, Рєпін (Rjepin) → Rjepin, Кунєс (Kun'je) → Kunje
ж	ž		ž	Жмеринка (Žmerinka) → Žmerinka, Бажан (Bažan) → Bažar
з	z		z	Збруч (Zbruč) → Zbruč, Козятин (Kozjatyn) → Kozjatin, Зіна (Zina) → Zina
и	y		i	Чигирин (Čygyryn) → Čigirin, Житомир (Žytomyr) → Žitomir, Черкаси (Čerkasy) → Čerkasi
і	i		i	Іван (Ivan) → Ivan, Віктор (Viktor) → Viktor
ї	ji		ji	Івґа (Ivga) → Jivga, Миколаїв (Mykolaiv) → Mikolajiv
й	j		j	Йосип (Josyp) → Josip, Андрій (Andrij) → Andrij
к	k		k	Київ (Kyjiv) → Kijiv, Довженко (Dovženko) → Dovženko
л	l		l	Кличко (Klyčko) → Kljčko, Лубни (Lubny) → Lubni
		л(і)	lj	Віталій (Vitalij) → Vtalij
		ль	lj	Рильський (Ryl's'kyj) → Rljiskij, Василь (Vasyl') → Vasilj
м	m		m	Маруся (Marusja) → Marusja, Крим (Krym) → Krim
н	n		n	Надія (Nadija) → Nadja, Донецьк (Donec'k) → Doneck
		н(і)	nj	Дністер (Dnister) → Dnjster, Леонід (Leonid) → Leonjd
		нь	nj	Умань (Uman') → Umanj, Зінків (Zin'kiv) → Zinjktiv
о	o		o	Олег (Oleğ) → Oleg, Володимир (Volodymyr) → Volodimir
п	p		p	Дніпропетровськ (Dnipropetrovs'k) → Dnjpropetrovsk
р	r		r	Рівне (Rivne) → Rivne, Гриць (Gryč') → Gric
с	s		s	Сміла (Smila) → Smila, Одеса (Odesa) → Odesa
т	t		t	Тарас (Taras) → Taras, Котляревський (Kotljarev's'kyj) → Kotljarevskij, Тетіє (Tetijiv) → Tetijiv
		ть	tj	Багатко (Bažat'ko) → Bažatjko
у	u		u	Україна (Ukraina) → Ukrajina, Стус (Stus) → Stus
ф	f		f	Федір (Fedir) → Fedir, Карфаген (Karfažen) → Karfagen
х	h		h	Харків (Harkiv) → Harkiv, Лохвиця (Lohvyčja) → Lohvicja

Slovo	Transl.	Skupine	Transkr.	Primjer
ц	c		c	Цвіткове (Cvitkova) → Cvitkova, Дінець (Dineč') → Dinec, Чернівці (Černivci) → Černjivci
ч	č		č	Чорнобиль (Čornobyľ') → Čornobilj, Ткаченко (Tkačenko) → Tkačenko
ш	š		š	Шевченко (Ševčenko) → Ševčenko, Дорошенко (Dorošenko) → Dorošenko
щ	šč		šč	Щербані (Ščerbani) → Ščerbanij, Терещенко (Tereščenko) → Tereščenko
ь	'		ø	Горький (Gor'kyj) → Gorkij, Скороульський (Skorul's'kyj) → Skoruljakij, Дьяконов (D'jakoнов) → Djakonov, Бузько (Buz'ko) → Buzko, Олесь (Oles') → Oles
		ь(о)	j	Чоботарьов (Čobotar'ov) → Čobotarjov
ю	ju		ju	Юрій (Jurij) → Jurij, Івасюк (Ivasjuk) → Ivasjuk
я	ja		ja	Яворів (Javoriv) → Javoriv, Запоріжжя (Zaporizžja) → Zaporizžja
ґ	"		ø	Кам'янка (Kam'janka) → Kamjanka

Автори правопису Матиці хорватської рекомендують антропоніми з мов, що користуються кирилицею, передавати в хорватській мові в транслітерованій або транскрибованій формі (2007: 205). Водночас у правописі зазначається, що власні імена з української мови традиційно передаються у транскрибованій формі, а в транслітерованій формі подаються лише в наукових текстах (2007: 205-206).

Топоніми з мов, що послуговуються кириличним письмом, у хорватській мові пишуться так, як вимовляються.

У цій дипломній роботі при перекладі текстів української мови на хорватську антропоніми і топоніми передано в транслітерованій формі: укр. *Ужгород* – хорв. *Užgorod*, укр. *Закарпаття* – хорв. *Zakarpattja*, укр. *Подніпров'я* – хорв. *Podniprov'ja*, укр. *Дніпро* – хорв. *Dnipro*, укр. *Подунав'я* – хорв. *Rodunav'ja*, укр. *Прип'ять* – хорв. *Prup'jat'*, укр. *Волинь* – хорв. *Volyn'*. Використання транслітерації умотивоване тим, що йдеться про переклад наукових розвідок, а також бажанням уникнути подвійних підходів у передачі українських топонімів, оскільки деякі українські топоніми, як наприклад, Київ, Харків, Чорнобиль, потрапили в хорватську мову за посередництвом російської мови і мають у хорватській мові форми *Kijev*, *Harkov*, *Černobil*. При перекладі відтопонімних перекладів коренева частина передана в транслітерованій формі, у той час, як суфікс і закінчення оформлені згідно з нормами хорватської мови: укр. *зарубинецький* – хорв. *zarubyneski*, укр. *пшеворський* – хорв. *pševorski*, укр. *пеньківський* – хорв. *pen'kivski*, укр. *колочинський* – хорв. *koločynski*.

Перекладна література, особливо в Україні, має важливу роль, тому що в багаторічних умовах бездержавності вона не функціонувала в нормальних умовах, і люди не мали можливості познайомитися з іншими культурами і звичаями, і, навпаки, інші культури не мали можливості познайомитися з українцями і їх звичаями. Тому перекладна література стала засобом збагачення можливостей рідної мови та засобом пізнання й

наближення для інших народів. Культурологічний переклад став потрібним для самоусвідомлення нації та відіграв значну роль в історії національного опору та національного відродження. Проблема крос-культурної комунікації є зараз одним з актуальних академічних завдань у багатьох університетах по всьому світу, оскільки взаємодія між різними культурними регіонами входить у спектр глобальних проблем сучасності. Через швидке розширення глобалізації необхідно визначити всі невідомі дані про окремі культури, щоб вони не втратили своїх характеристик або не злились з великими та добре знайомими культурами. Щоб зберегти свої звичаї, важливо визначити відмінності в конкретних регіонах і в межах держави з метою захисту їх існування в якості національних звичаїв. Хоча глобалізація має таку сильну сторону, як конвергенція різних культур, її негативна сторона в тому, що легко втрачаються національні відмінності. Через це культурологічний переклад відіграє важливу роль у сучасній етнології з метою збереження звичок, звичаїв і культур, які знаходяться в щоденному контакті, але й давніх культур, про які маємо мало даних, у зв'язку з їх високим рівнем розвитку в епоху, коли вони тривали. Тому питання культурного перекладу – питання про минуле, але й про сьогодення (Сандюк 2012).

У сучасній теорії перекладу вже протягом чверті століття відбувається поворот до культурології. Сьогодні головною метою перекладача при перекладі іншомовного тексту є відтворення національної ідентичності культури тексту оригіналу для іншомовних культур. Згідно з цим, переклад виступає одним із наочних проявів міжкультурної взаємодії. Сучасна теорія перекладу розвиває поняття культурологічної адаптації, що робить переклад зрозумілим для цільової культури (Бондровська 2012: 3-9). Дослідження культурного перекладу слід продовжувати для майбутніх поколінь, але й для інших націй, щоб усі познайомились з особливостями

іншої культури, помітили схожості, усвідомили відмінності та краще зрозуміли людину з іншої країни в її минулому і сьогоденні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеев, А.Я.* Художественный образ и перевод. // Вісник СумДУ. Серія Філологія. – М., 2006. – № 11. Т. 5. – С. 126–130.
2. *Баран, В.Д.* Деякі тенденції розвитку матеріальної культури слов'ян-венедів на території України в першій половині I тис. н.е. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – Київ, 2003. – С. 14–20.
3. *Баран, В.Д.* Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. – Київ, 1972. – С. 130–137.
4. *Баран, В.Д.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. – Львів, 1993. – С. 59–86.
6. *Баран, Б. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. – К., 1991. – С. 62–88.
7. *Білоус, П. В.* Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах. – Т. 1: Зародження української літератури: Монографія. – Житомир, 2011. – С. 22.
8. *Бондровська, О.* Адаптація художнього твору в культурологічній перспективі. – К.: Фенікс, 2012. – С. 3–9.
9. *Бурбан, О.Ф.* Сукупність та функції національно-культурного компонента лексичного значення реалій. // Мовознавство. – К., 1986. – № 4. – С. 56–57.
10. *Влахов, С., Флорин, С.* Непереводимое в переводе. – М., 1980. – С. 7–29.
11. *Горощенко, Т. В.* Міжкультурна комунікація в перекладі. – К., 2009. – С. 57–61.
12. *Демецька, В.В.* Адаптація як поняття перекладознавства й культурології. // Серія Філологія. – К., 2007. – № 1. Т.2. – С. 96–102.

13. *Жайворонок, В.* Українська етнолінгвістика: Нариси: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К: Довіра, 2007. – С. 244–248.
14. *Івасюк, О.* Критерії повноцінності відтворення віршового тексту як перекладацька проблема. // Науковий вісник ЧДУ. – Чернівці, 1997. – Вип. 15. – Германська філологія. – С. 157–163.
15. *Кальниченко, О.А., Подміногін В.О.* Переклад vs. адаптація. // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004. – № 636. – С. 201–205.
16. *Комиссаров В. Н.* Слово о переводе. Очерк лингвистического учения о переводе. – М.: Международные отношения, 1973. – С. 4.
17. *Коптілов, В.* Актуальні питання українського художнього перекладу. – К. – 1971. – 131 с.
18. *Коптілов, В.* Першотвір і переклад. Роздуми і спостереження. – К. – 1972. – 215 с.
19. *Корунець, І.* Біля витоків українського перекладознавства. // Всесвіт. – № 1–2. – 2008. – С. 188–220.
20. *Корунець, І.* Теорія і практика перекладу (аспектний переклад). – Вінниця: Нова книга, 2000. – 448 с.
21. *Кочерган, М. П.* Вступ до мовознавства. – К. – 2006. – С. 9–11.
22. *Кундзіч, О.* Слово і образ. – К., 1966. – С. 9–14.
23. *Марковина, И.Ю.* Влияние национальной специфики языка и культуры на процесс межкультурного общения. // Речевое общение: проблемы и перспективы. – М.: СССР, 1983. – С. 187–212.
24. *Микоян, А.С.* Взаимодействие языков и культур в переводе. // Науч. журн. „Культура народов Причерноморья”. – Симферополь: Межвуз. центр „Крым“, 2006. – С. 16.

25. *Покровський, М.* Вибрані праці з мовознавства. – М., 1959. – С. 75.
26. *Савченко, В.В.* Переклад як механізм самоздійснення культури. // Філософські пошуки. – Вип. XXX. – Львів-Одеса, 2009. – С. 131–139.
27. *Свиридов, О.Ф.* Екстралінгвістичні аспекти перекладу. / Педагогічний альманах. – 2009. – № 4. – С. 98–100.
28. *Тарасов, Е. Ф.* Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 45–54.
29. *Терехова, Б. І.* Особливості підготовки майбутніх перекладачів до міжкультурного спілкування. // – Одеса, 2010. – С. 1–7.
30. *Федоров, А.В.* Основы общей теории перевода: лингвист. очерк. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 1968. – 396 с.
31. *Чала, Ю.П.* Переклад культурно-маркованих поетонімів: соціо-семіотичний підхід. / Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (23), 2005. – С. 215–217.
32. *Чередниченко, О.* Мова і переклад. // Теорія і практика перекладу. – К., 1991. – Вип. 17. – С. 18–26.
33. *Шамне, Л.Н.* Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: учеб. пособие. – Волгоград: Волгогр. ун-т, 1999. – 208 с.
34. *Шахматов, О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. – К., 1922. – С. 10.
35. *Швейцер, А.Д.* Перевод и лингвистика: Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
36. *Badurina, L., Marković, I., Mićanović, K.* Hrvatski pravopis, Zagreb: Matica hrvatska, 2007., S. 302–303.
37. *Bassnett, S.* Cultural studies. – England, 1980. – 159 p.

38. Čelić, Ž. Проблема реализации транслитерации с русской кириллицы на хорватскую латиницу (The Problem of Realization of Russian Transliteration from Russian Cyrillic to Croatian Latin Alphabet) и: Язык. Словесность. Культура. Филологический журнал. – Ногинск: Аналитика Родис. – 2012., S. 84–97.
39. Even-Zohar, I. Papers in Culture Research. – Tel Aviv, 2005. – P. 9–15.
40. Marinetti, C. Cultural approaches in Gambier, Yves and Luc van Doorslaer (eds.) Handbook of Translation Studies: Volume 2. – 2011., P. 26–30.
41. Sapir, E. The status of linguistics as a science. – 1929., P. 69.
42. Venuti, L. The Scandals of Translation. – L.: Routledge, 1999. – 210 p.

Джерела з Інтернету

1. Залізняк, Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – Глава 5. Проблема давньоруської народності.
(http://www.ukrlife.org/main/prosvita/zalozn_5.htm)
2. Кальниченко, Н. Н., Зарубина, З. В. Вплив чинників культури на переклад. – 2006.
(<http://studentam.net.ua/content/view/8844/97/>)
3. Леві-Строс, К. Структурна антропологія. Пер. з французької Зоя Борисюк. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 1997. – Глава XV: Понятіе структуры в етнології.
(http://yanko.lib.ru/books/cultur/stross_struktur_antrop.htm#_Toc76573516)
4. Лозко, Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К.: АртЕК, 2001. – 304 с.
(<http://www.ridnavira.org/index.php/rodoliub-ia-rid-i-vsesvit/387-etnologiya-ukrajini-filosofsko-teoretichni-ta-etnoreligieznachchi-aspekt>)

5. *Лотман, Ю. М.* Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: „Александра“, 1992. – С. 11–34.

(<http://yanko.lib.ru/books/cultur/lotman-selection.htm>)

6. *Пономарів, О.* Етнічність та етнічна історія України. – Київ: Либідь, 1996. – 272 с.

(<http://libr.org.ua/book/78/2390.html>)

7. *Сандюк, Л.О., Щубелка, Н.В., Шмиголь, М.Ф., Сулим, О.В., Симоненко, С.П., Романенков, І.Д., Юшкевич, Ю.С.* Основи культурології. Навчальний посібник. / За ред. Л.О. Сандюк та Н.В. Щубелки. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 400 с. – Тема 13. Культура новітньої епохи: 13.1. Особливості культурного розвитку на зламі XX-XXI століть.

(http://pidruchniki.ws/19961102/kulturologiya/osnovi_kulturologiyi_-_sandyuk_lo)

8. *Чала, Ю.П.* Асоціативний шлейф при перекладі культурно-маркованих знаків // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наук. праць – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. – Вип. 18. Книга 2. – С. 13–17.

(www.chala.kiev.ua/передмова)

SUMMARY

This diploma thesis presents the development of the first Slavic tribes and their cultures on the territory of Ukraine and the relationship between translation and ethnology through the concept of cultural translation, a term which can be also defined as a practice whose aim is to present another culture via translation. Because translation studies are not only based on language issues, but also on cultural contexts, a cultural translator must have a much more widespread knowledge than the text actually provides and because of that the translator needs to become a cultural mediator between the two nations, two cultures and two languages.

Index term: translation, language, culture, non-culture, text, world view, semiosphere.

Додаток А

ОРИГІНАЛИ НАУКОВИХ РОЗВІДОК УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ